

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ПОДЮК Анастасія Олегівна

**Право на свободу слова та його юридичне забезпечення в Україні:
теоретико-правове дослідження \ The right to freedom of expression and
its legal support in Ukraine : theoretical and legal research**

Спеціальність 081 – Право

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр»

Студентка групи ПРЗм-21

А.О. Подюк

(підпис)

Науковий керівник:

к.ю.н., доцент А.В. Баран

(підпис)

Дипломну роботу допущено

до захисту:

« ___ » _____ 2018 р.

Зав. кафедри теорії та історії держави і права,

к.ю.н., доцент

Кравчук М.В. _____

(підпис)

ТЕРНОПІЛЬ – 2018

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота містить 118 сторінок, список використаних джерел із 104 найменувань. Мета дипломної роботи полягає у всебічному аналізі права на свободу слова, встановлення його змісту, нормативного закріплення. актуальних проблем реалізації та перспектив подальшого розвитку. Об'єктом є суспільні відносини, пов'язані з реалізацією прав та свобод людини та громадянина. Предметом дослідження є право на свободу слова та його юридичне забезпечення в Україні.

Одержані висновки та їх новизна: полягають у розвитку теоретико-правових положень щодо законодавчої регламентації права на свободу слова в національних та міжнародних нормативно-правових актах.

Ключові слова: права та свободи людини, свобода слова, обмеження, засіб масової інформації, Інтернет-мережа, соціальна мережа.

RESUME

The thesis contains 118 pages, a list of sources used from 104 titles. The purpose of the thesis is to comprehensively analyze the right to freedom of speech, the establishment of its content, normative consolidation. actual problems of implementation and prospects for further development. The object is the social relations connected with the realization of human and civil rights and freedoms. The subject of the study is the right to freedom of speech and its legal provision in Ukraine.

The findings and their novelty are: the development of the theoretical and legal provisions on the legislative regulation of the right to freedom of speech in national and international legal acts.

Key words: human rights and freedoms, freedom of speech, restrictions, mass media, Internet, social network.

АНОТАЦІЯ

Подюк А.О. Право на свободу слова та його юридичне забезпечення в Україні: теоретико-правове дослідження. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» за спеціальністю 081 – Право. – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2018.

Розглянуто генезу становлення права на свободу слова як одного із основоположних прав людини та громадянина. Визначено критерії обмеження реалізації права на свободу слова та умови їх застосування відповідно до міжнародного та національного законодавства. Здійснено правовий аналіз свободи слова як суб'єктивного юридичного права та свободи преси як основного принципу діяльності засобів масової інформації. Узагальнено характерні особливості юридичного закріплення права на свободу слова у Інтернет-мережі.

ANNOTATION

Podyuk A.O. The right to freedom of speech and its legal provision in Ukraine: theoretical and legal research. – The manuscript.

This research is to submit a Master of in specialty 081 – Law. – Ternopil National Economic University, Ternopil, 2018.

The genesis of establishing the right to freedom of speech as one of the fundamental human rights are considered. The criteria for limiting the exercise of the right to freedom of expression and the conditions for their application in accordance with international and national legislation are determined. The legal analysis of freedom of speech as a subjective legal right and freedom of the press as the main principle of the media activity is carried out. Characteristic features of the legal consolidation of the right to freedom of speech in the Internet network are generalized.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Право на свободу слова: теоретико-правові аспекти	
1.1. Генеза становлення права на свободу слова як одного із основоположних прав людини та громадянина.....	11
1.2. Свобода слова як суб'єктивне юридичне право та свобода преси як основний принцип діяльності засобів масової інформації : співвідношення визначення понять.....	22
1.3. Обмеження реалізації права на свободу вираження поглядів та умови їх застосування відповідно до міжнародного та національного законодавства.....	37
Висновки до першого розділу	56
РОЗДІЛ 2. Законодавча регламентація права на свободу слова в національних та міжнародних нормативно-правових актах	
2.1. Нормативно-правове забезпечення і регулятивні важелі дотримання права на свободу слова громадян за українським законодавством.....	57
2.2. Міжнародне регулювання забезпечення права на свободу слова: особливості нормативного закріплення.....	64
Висновки до другого розділу	78
РОЗДІЛ 3. Концептуальні засади юридичного закріплення права на свободу слова у Інтернет-мережі	
3.1. Структурні елементи свободи слова у Інтернет-мережі.....	79
3.2. Правове регулювання свободи слова у соціальних мережах (на прикладі соціальної мережі Facebook).....	99
Висновки до другого розділу	104
ВИСНОВКИ	105

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ108
ВСТУП

Актуальність теми. Свобода слова, вільне вираження поглядів та переконань належать до базових принципів демократичного суспільства, а їхнє забезпечення є одним з провідних завдань Української держави. За останні роки українське суспільство багаторазово зверталася до проблем захисту права на свободу слова. В першу чергу це обумовлено тим, що, незважаючи на вимоги часу в умовах реформування української державності, дуже важко було відмовитися від практики державного контролю над усіма сферами суспільного і державного життя. Колишні уявлення про свободу слова виявили свою неспроможність, а нові політико-правові стандарти ще не прийняли розвинутої форми. Закріплення на міжнародному та національному рівнях даного конституційного права виявилось недостатнім для ефективної його реалізації, виникла необхідність в зміні суспільної свідомості, повсякденної практичної діяльності політичних еліт. В даний час існує чимало проблем, які потребують вирішення. Це і недостатня правова регламентація права на свободу думки і слова, і відсутність дієвих механізмів реалізації та захисту даного права в сучасній Українській державі. Склалася двоїста ситуація: від свободи слова вже неможливо відмовитися, але розширення меж цього права або необґрунтоване, і їх звуження може привести або до повного хаосу, або до великомасштабних конфліктів між владою і населенням. У той же час право на свободу думки і слова виразно втрачає сенс поза ним реалізації та ефективного захисту. Відсутність достатньої кількості наукових праць комплексного характеру, які б містили прогресивні та ефективні способи вирішення поставлених проблем, зумовлює актуальність предмету дослідження.

Аналіз актуальних досліджень. Правові питання щодо свободи слова не залишилися поза увагою провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. Загальнотеоретичні питання цієї проблематики проаналізовано у працях М. Дубровіної, Н. Виноградової, О. Кохановської, Н. Корченкової,

С. Кравченко, М. Кравчука, О. Жуковської, Є. Захарова, Н. Кушакової, Костецької, М. Муратова, О. Нестеренко, В. Постульги, Е. Тітко та інших учених. На особливу увагу заслуговує наукове видання збірника законодавчих актів у 6 томах, що стосується права на інформацію (за редакцією Ю. Шемшученка та І. Чижа). Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів та її окремих можливостей досліджували В. Лутковська, М. Маковей, С. Шевчук, Є. Чефранова та інші науковці. Актуальним проблемам свободи вираження поглядів, свободи слова і свободи преси присвячені роботи як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, зокрема, Ш. Голдман, Т. Емерсон, М. Л. Ентін, Ф. Кемпіс, А. М. Колодій, Р. Ланденсон, Г. Летсас, В. І. Мункян, А. Ю. Олійник, П. М. Рабинович, В. О. Туманов, С. Фарран, Ж. Хеммер, В. М. Шаповал, С. Шевчук, М. Яніс та інші.

Метою магістерської роботи є визначення та аналіз права на свободу слова, встановлення його змісту, нормативного закріплення, актуальних проблем реалізації та перспектив подальшого розвитку.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі завдання:

- проаналізувати генезу становлення права на свободу слова як одного із основоположних прав людини та громадянина;
- здійснити правовий аналіз свободи слова як суб'єктивного юридичного права та свободи преси як основного принципу діяльності засобів масової інформації;
- визначити критерії обмеження реалізації права на свободу слова та умови їх застосування відповідно до міжнародного та національного законодавства;
- здійснити аналіз регламентації права на свободу слова в національних та міжнародних нормативно-правових актах;
- узагальнити характерні особливості юридичного закріплення права на свободу слова у Інтернет-мережі

Об'єкт є суспільні відносини, пов'язані з реалізацією прав та свобод людини та громадянина.

Предмет дослідження – право на свободу слова та його юридичне забезпечення в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань було застосовано широкий спектр філософських, загальнонаукових та галузевих методів пізнання державно-правової матерії. Системно-функціональний та структурно-функціональний методи дозволяють досліджувати права людини як єдиний системний механізм, структурні елементи якого функціонують як єдине ціле. Діалектичний метод допомагає визначити сутність права на свободу слова через аналіз протилежних опозицій. Історичний метод надає можливість дослідити генезу становлення права на свободу слова як одного із основоположних прав людини та громадянина. Формально-логічний метод був основою для дослідження концепцій, понять та ознак права на свободу слова у межах законів формальної логіки. Порівняльноправовий підхід було застосовано для протиставлення і ототожнення юридичного закріплення права на свободу слова у національному та міжнародному законодавстві. Герменевтичний метод сприяв дослідженню, поясненню і тлумаченню текстів нормативно-правових актів, інтерпретації їхнього змісту. За допомогою формально-юридичного методу була сформована інструментальна понятійна система. Завдяки прогностичному підходу було сформульовано перспективи та вектор розвитку права на свободу слова, зокрема в мережі Інтернет, визначено шляхи їхнього корегування.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження апробовані автором під час участі у Юридичній науково-практичній інтернетконференції «Актуальна юриспруденція». За результатами дослідження було опубліковано тези на тему : «Право на свободу слова та його юридичне закріплення в Україні» у Збірнику матеріалів Юридичної науково-практичної інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція» (Подюк А. Право на свободу слова та його юридичне закріплення в Україні // Збірник тез доповідей. –

[Електронний ресурс] Режим доступу :

http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1745%3A200118-20&catid=203%3A1-0218&Itemid=252&lang=ru

Наукова новизна роботи розкривається у положеннях, які виносяться на захист:

доведено, що еволюція ідей про право на свободу слова, свободу вираження поглядів сприяла визнанню більшістю демократичних держав світу соціальної і політичної значущості вільнодумства і закріпленню цього права в конституціях цих країн; з'ясовано, що право на свободу думки і слова відноситься до категорії особистих прав, але є і такі держави, в яких свобода думки і слова, свобода вираження думок надається виключно громадянам цієї держави (Болгарія, Бельгія). У деяких країнах, незважаючи на демократичний характер конституцій, обмежуються права і свободи людини і громадянина, зокрема, право на свободу слова; констатовано, що закріплення права кожного на свободу думки і слова в Конституції України 1996 року підтверджує приналежність нашої держави до правового демократичного шляху розвитку. Дане право в Україні давно було визнано конституційно-правовою доктриною, але в різні історичні епохи не отримувало прямого закріплення в нормах законодавчих актів. Однак, в даний час право людини і громадянина на свободу думки і слова набуло в Українській державі державно-правове визнання і гарантування; відзначено, що для ефективної реалізації права на свободу думки необхідне створення в Україні таких умов, які сприяють втіленню в життя даного права. У цьому полягає принцип гарантованості прав і свобод. Суб'єктом гарантій прав і свобод людини і громадянина, в першу чергу, виступає держава. Гарантії реалізації права на свободу думки і слова поділяються на міжнародні та внутрішньодержавні. До внутрішньодержавних гарантій відноситься система соціально-економічних, політичних, юридичних, організаційних, ідеологічних засобів, що діють в Українській державі, спрямованих на забезпечення та ефективну реалізацію права на свободу думки і слова. До міжнародних гарантій належить закріплення даного права в основоположних документах з прав людини;

встановлено, що право на свободу думки і слова - це невід'ємне право кожного, що належить людині від народження, що забезпечується підвищеною правовою охороною, що дозволяє людині самореалізуватися та відображає прогресивні тенденції розвитку правової держави і є принципом побудови взаємин людини з державою. Завдяки безперешкодній реалізації права на свободу слова можливий ефективний захист всіх інших прав людини і громадянина; проаналізовано необхідність правового регулювання у сфері здійснення свободи слова в Інтернеті. Виникає необхідність розробки і прийняття національного законодавства, який би регулював діяльність електронних засобів масової інформації, упорядковував би відносини у сфері розміщення інформації в українському сегменті мережі Інтернет і залишав би можливості для саморегулювання даної системи. Необхідність прийняття даного закону викликана часом, так як поступово Інтернет стає одним із провідних засобом масової інформації.

Основні теоретичні положення магістерської роботи та запропоновані висновки можуть бути використані: у практичній діяльності: для врахування переваг та недоліків, а також вироблення ефективного законодавства про закріплення прав та свобод людини та громадянина; у науково-дослідницькій роботі: для подальшого дослідження теоретичних питань історії та теорії прав людини; у навчальному процесі: для викладання курсів з історії держави і права України, історії держави і права зарубіжних країн, теорії держави і права, конституційного права, при підготовці систематизованих підручників чи розділів в підручниках по даній тематиці.

Структура магістерської роботи. Робота містить вступ, 3 розділи, 7 підрозділів, висновки, список використаних джерел. Загальний обсяг становить 118 сторінок.

РОЗДІЛ 1. Право на свободу слова: теоретико-правові аспекти

1.1. Генеза становлення права на свободу слова як одного із основоположних прав людини та громадянина

Право на свободу слова, як будь-яке інше конституційне право не виключає історичний аспект свого становлення. В різні періоди функціонування держави України та загалом усіх держав світу, свобода слова займала особливе місце серед інших прав та свобод людини і громадянина. Також підходи до тлумачення і розуміння даного права різнилися між собою в залежності від пройденого етапу буття, тих чи інших сутичок чи війн, і нарешті – від світогляду самих підвладних та керуючих верств населення. Останнє є яскравим проявом застосування філософського (діалектичного) методу трактування суті свободи як загального явища та свободи слова як більш конкретного. Це пояснюється тим, що поняття свободи носило неоднозначний характер, через що різні філософські школи та різні філософи намагалися порізно зрозуміти сутність свободи. Розбіжність думок має широкий прояв: від абсолютизації свободи, що зводилась до відсутності будь-яких обмежень у діях людини, аж до розуміння свободи як виключно внутрішнього стану особи, що звужувалось до твердження, начебто свобода людини існує тільки в ній самій, а отже, у навколишньому світі все детерміновано і людина на розвиток подій повпливати ніяким чином не в змозі.

Феномен «свободи слова», «свободи вираження поглядів і переконань» в якості дієвого політичного інструменту існував і був широко поширеним ще у давньогрецьких державах-полісах. Характерно, що цим інструментом користувалися не привілейовані верстви, а кожен громадянин, причому часто його використовували не для досягнення «загальної користі», а виключно у інтересах особистості. Але, очевидно, що це не ставало приводом для якихось

обмежень. Зокрема, К. Кулле (фр. Corinne Coulet), досліджуючи питання функціонування засобів масової інформації в Давній Греції, також відзначає, що «судячи з текстів висловлюватись можна було вільно [19, с. 78].

Для того, щоб з'ясувати моральні та етичні межі свободи висловлювань давньогрецького громадянина, насамперед, потрібно звернутися до філософських праць того періоду. Зокрема, Арістотель надавав своє визначення поняттю «етика», яка в його розумінні означала «життєву мудрість; етика – це вчення про моральність, про прищеплення людині діяльно-вольових, духовних якостей, необхідних їй в першу чергу для суспільного життя, а вже потім в особистому; вона вчить практичним правилам поведінки і стилю життя окремого індивідуума, водночас не перетворюючись в наслідок цього на індивідуалістичну етику. Арістотель не осмислював окремої людини (громадянина) поза полісом, для нього людина – істота суспільно-політична. Етика Арістотеля тісно пов'язувалась з політикою, вченням про сутність і задачі держави». Разом з тим, якщо поставити питання чому у творах Арістотеля на противагу питанням етики практично не розглядаються такі поняття як «свобода слова» та «свобода вираження поглядів», то, на нашу думку, відповідь криється в самому дусі та ідеї тих творів, які ґрунтуються саме на унікальній фундаментальній основі, збудованій на принципах свободи особистості в «справедливій державі» [39, с. 118]. Іншими словами Арістотель не розглядає проблему свободи слова, бо її de-facto не існувало для нього у сучасному розумінні цього значення.

В свою чергу, дослідниця Г. Абдулаєва пояснює факт виникнення «грецького чуда» феноменом «бінарної опозиції», суть якого полягає у повазі до традиційних для суспільства моральних норм та бунтарством, неприйняттям поведінкових норм, які диктуються волею колективу і суспільною думкою. Автор, досліджуючи питання «грецького чуда», звернув увагу на те, що на відміну від більшості стародавніх суспільств, які розвивались більш менш ізольовано і, як правило, замкнених на собі, автократично (класичними

прикладом можуть слугувати Єгипет і Китай), грецьке суспільство було суспільством відкритого типу, іншими словами орієнтованим на широкі контакти із зовнішнім світом з метою обміну не тільки різними матеріальними цінностями, але і різноманітною інформацією. На висновках Арістотеля стосовно недоцільності обмежувати свободу комунікацій, адже «користуватися словом більш притаманно людській природі, аніж користування тілом. Якщо ж хтось скаже, що людина несправедливо користується цією здатністю слова, може зробити багато шкоди, то це зауваження можна однаково віднести до всіх благ, виключаючи добродійність, і переважно до всіх, які найбільш корисні, як наприклад, до сили, здоров'я, багатства, воєначальству: людина, користуючись цими благами, як належить, може принести багато користі, а – несправедливо – багато дуже багато шкоди» [15, с. 11].

З цієї позиції можна припустити, що саме цього давньогрецького філософа потрібно вважати засновником теорії суспільної корисності, які значно пізніше британські вчені втілили в ідею утилітаризму. Зокрема, Арістотель відзначав, що запропоновані його вчителем – Платоном заходи, необхідні для подолання соціального зла (розколу суспільства на ґрунті релігійних вірувань, театральних майданчиків чи у віршах поетів) можуть призвести до негативних результатів, абсолютно протилежних, ніж ті, які очікуються. Фактично, окреслюючи свій алгоритм побудови ідеальної держави Платон виробив низку прогресивних рекомендацій щодо порядку формування судової системи, організації виборів органів влади та забезпечення контролю за її діяльністю, але, водночас, виявив закомплексованість та певний клерикалізм у питаннях свободи вираження поглядів «вільними громадянами ідеальної держави». На противагу цим поглядам, Арістотель єдиним неприпустимим аспектом у здійсненні комунікацій вважав «лихослів'я», викорінення якого йому вбачалося у досить простому заході «нехай буде один закон для всіх, а саме такий: нехай ніхто нікого не лихословить» [19, с. 79].

Вважається, що початок до законодавчого унормування громадянських свобод, що включають в себе свободу думки і слова, проклав «Білль про права» 1689 року. Англійський акт не тільки обмежував владу короля, але й гарантував свободу слова на засіданнях Парламенту та недопустимість переслідування за висловлені судження. Найважливішою частиною свободи думки і слова вважалася свобода поширення інформації, яка може вплинути на результат виборів або роботу уряду. Для кращої поінформованості виборці мали ознайомлюватися з різними поглядами. Інакше кажучи, поняття плюралізму було взяте до вжитку лібералами саме наприкінці XVII століття, у Британії [61].

Ліберальні мислителі, починаючи з Жан-Жака Руссо, відмічали важливість навчання культурі слова. З культурної точки зору, свобода слова наближається до незалежного розвитку власних уявлень людини, самостійного формулювання нею власних цілей і переконань. Люди повинні не лише мати свободу суджень, але й використовувати її для зваженого вибору. Особливо це стосується політичних діячів, які формують подальшу стратегію розвитку держави і як законодавці повинні володіти не лише культурою слова, але й думки, яка має бути сформована свідомістю людини [49, с. 2].

У часи Відродження про необхідність свободи переконань говорили Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Жак Кальвін. У роки Французької буржуазної революції один із її ідеологів Клод Гельвецій обґрунтовував свободу слова, думки й совісті як розумову необхідність людини. Ідеї громадянських свобод, свободи слова знайшли своє відображення і в поглядах класиків німецької філософії, мислителів інших народів. Ідеологічної довершеності набули вони в 30-40 роках XIX ст. у творах представників політичної течії лібералізму, зокрема Джона Локка, Шарля Луї Монтеск'є та Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Адепти ліберальних цінностей обстоювали право індивідуума на громадянські та політичні свободи, серед яких основними були свобода думки, віри, зборів. Мета й завдання держави, відповідно до цих принципів, полягали в збереженні і захисті особистих природних прав людини. Пізніше погляди

ідеологів лібералізму знайшли розвиток у працях Карла Дойча, Габріеля Алмонда, Роберта Даля та інших представників політичної науки США, які обґрунтовують пріоритет громадянських свобод над державними інтересами, інститут громадської думки, ЗМІ визнають як необхідний елемент функціонування демократичної політичної системи.

У широкому розумінні свобода думки і слова призначалася для пошуку істини. Джон Стюарт Мілль у середині позаминого століття стверджував про особливе зло придушення думок, тому що «знедолюється все людство, і ті, хто проти цієї думки, – ще більше, ніж її прибічники». «Якщо думка правильна, вони позбавлені можливості замінити неправду істиною; якщо хибна, втрачають чіткий образ і живе враження істини, відтіненої неправдою. Повна свобода висловлювань – необхідна умова, щоб виправдати претензії на істину», – стверджував британський філософ.

У той момент, коли у пошуки істини почала проникати неправда, етичний бік свободи думки і слова взяв гору над утилітарним поглядом. Вже французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року підкреслює, що припустимі лише такі обмеження на свободу думки і слова, які мають вимушений і морально виправданий характер. Вже тоді спостерігалась суперечність політичних і культурних аспектів [49, с. 4].

Засадничою стала і Декларація незалежності, ухвалена 2-м континентальним конгресом у Філадельфії, яка проголосила відокремлення 13ти штатів від Метрополії й утворення самостійної держави США. Одним із оплотів свободи і незалежності визначалась свобода друку, яка не може бути обмежена. Декларація стала основою для написання Конституції США 1787 року. Ці документи вплинули на Декларацію прав людини та громадянина - політичний маніфест Великої французької революції 1789 року, в якому проголошувалось невід'ємне право людини на свободу особи, слова, совісті, рівність громадян перед законом, право на опір пригніченню, а також на більшість Конституцій, які ухвалювались пізніше в різних країнах, на характер

міжнародних документів, в яких сформульовані основні права людини та громадянина.

Українські історики, філософи, діячі, науковці теж мали своє уявлення про свободу думки і слова. Для прикладу, Драгоманов М.П. розглядав свободу слова як одну з обов'язкових конституційних норм, причому зробив вагомий особистий внесок у реалізацію цього принципу «як діяльний учасник і борець за ті форми життя, які вважав за єдино розумні й справедливі». Прагнучи допомогти визвольному рухові знайти правильну теорію побудови демократичного суспільства, Драгоманов М.П. розробив у 80-х роках ХІХ століття федеральну конституцію, у проекті якої наголос робиться саме на свободу слова, інші демократичні свободи та їх гарантії [29, с. 52].

Не можливо не відмітити історичні погляди М.С. Грушевського, який перш за все, з правами людини пов'язує свободу думки і слова, свободу мирних зібрань та громадських об'єднань, тобто громадсько-політичні права людини, а також свободу віросповідання. Концентровано сформульовані дані права в наступному абзаці: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них вільно всілякі справи, зв'язуватися з товариства і союзи, не питаючись на те нічийого дозволу, наявність прямого виборчого права громадян. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і вільно переходити з однієї віри на другу» [44, с. 245-246].

Свободу слова слід відрізнити від уседозволеності, яка своє ідеологічне обґрунтування отримала у філософії анархізму. Ознакою уседозволеності є відсутність у соціальній свідомості пріоритету національних інтересів. Таке суспільство не захищено від деструктивних комунікативних впливів. У результаті воно управляється ззовні, що виражається у відсутності самостійної політики. При цьому комунікативна залежність є результатом економічної та політичної залежності.

Конституція Пилипа Орлика 1710 року була однією з перших у Європі та визначала свободу як найвищу цінність. Акцент у цьому документі поставлено саме на захисті прав та вольностей народу (війська Запорізького), демократичних традицій українського козацтва, хоча окремо про свободу думки, слова чи друку тут ще не йдеться [68, с. 199-200].

Тим часом, у роки революції (1848-1849) в Німеччині було здійснено спробу розширити французький варіант правового кодексу Наполеона. Під час дискусії у Франкфуртській церкві Св. Павла розглядати теми державного рівня: обов'язкове шкільне навчання, захист меншостей, недоторканність житла, соціальні проблеми незахищеності незаможних і захисту прав робітників. І хоч Національні збори було розпущено і німецька революція зазнала поразки, деякі питання відобразились у конституціях німецьких земель. Завдяки ліберальному руху, насамперед буржуазії, в життя втілено тези свободи та рівності особи.

Унаслідок індустріальної революції постала нова проблема: чисельності робітників зростала, їхні вимоги щодо охорони праці набували важливого значення в процесі розвитку капіталістичного виробництва. Це сприяло прийняттю королем Конституції 31 січня 1850 року у Пруссії. Відповідно до якої він зберігав право абсолютного вето з метою не допустити «довільної зміни існуючого становища». Конституція приділяла велику увагу правам та свободам громадян, серед яких гарантувала право на свободу зібрань, думки, слова, друку тощо. XIX ст. стало часом поступового утвердження права на свободу друку та принципу відкритості влади в більшості європейських країн. Причина, через яку лише у XIX ст. оприлюднення та поширення відомостей набуває важливого значення, коріниться, на думку дослідників другої половини XIX ст., головним чином у тих радикальних змінах, що їх спричинила Французька буржуазна революція. Великий вплив на розвиток гласності мало також відродження економічного життя, процвітання виробництва. Держава XIX ст. потребувала безпосередньої участі громадян у здійсненні своїх функцій [51, с. 17].

У Веймарі 1919 році Установчі збори прийняли Конституцію Веймарської республіки. У ній вперше було законодавчо закріплено формулу соціально-правової держави, Німеччину проголошено буржуазно демократичною республікою. Конституція декларувала недоторканність особи і приватної власності, рівність усіх громадян перед законом незалежно від статі і походження, таємницю листування, а найголовніше свободу думки і слова тощо. Населенню було надано гарантії соціальних прав, зокрема профспілки отримали право укладати колективні договори та організовувати страйки на підприємствах; у територіальних округах мали сформуватися виробничі ради із представників адміністрації та робітників. Загалом ця Конституція на той час була зразком конституції передової демократичної держави [51, с. 18].

У 1948 році Генеральною Асамблеєю ООН було проголошено і затверджено Загальну декларацію прав людини і громадянина. Декларація стала одним із вагомих документів сучасності, де великий акцент ставився на правах людини і громадянина, серед яких міститься право на свободу думки і слова. На сьогоднішній день Декларація ратифікована більшістю країн світу, у тому числі й Україною у 1997 році.

У 1966 році ООН був ухвалений Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, який являється основоположним міжнародно-правовим документом у галузі міжнародного захисту прав і свобод людини та громадянина. Даний Пакт проголошує захист прав на свободу думки, совісті та релігії, права дотримуватися своїх думок і вільно їх висловлювати, права на таємницю кореспонденції та на невтручання в особисте життя, проголошує боротьбу будь-якої пропаганди війни та виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насильства.

На території як України, так і Росії перші офіційні згадки про свободу думки і слова пов'язані з прийняттям Олександром I у 1804 році цензурного

статуту, проте протягом усієї подальшої історії критики відзначали розбіжності між декларованою свободою і реальним станом справ.

На відмінну від інших держав світу в Україні здійснювалось багато спроб конституційного та законодавчого закріплення і реалізації права на свободу думки і слова. Доказом того, можна вважати факт наявності громадян, які боролися за свої права, зокрема й за «право знати». Рух за права людини в СРСР розпочався саме з руху за свободу слова та гласність. Днем народження правозахисного руху в країні «світлого майбутнього» вважається «мітинг гласності», що відбувся 5 грудня 1965 р. на пушкінській площі в Москві. Демонстранти тримали в руках плакати з лозунгами: «Вимагаємо гласності суду над Синявським та Данієлем!» та «поважайте радянську конституцію!» [51, с. 18-19].

У статті 18 розділу «Українці й їх права» Основного Закону 1905 року, що був підготовлений Миколою Міхновським та іншими членами УНП, йшлося про право кожного українця на свободу оголошувати свої думки й пересвідчення всяким способом, стаття 22 давала кожному вільний доступ до науки і навчання, стаття 23 встановлювала свободу друкованого слова та заборону цензури, стаття 26 декларувала право кожного звертатись до влади з петиціями, підписаними одним або багатьма, стаття 27 проголошувала недоторканність таємниці листування.

Іншим важливим документом у сфері розвитку свободи думки і слова в Україні стала Конституція УНР 1918 року. Стаття 17 розділу II, що мала назву «Права громадян України», містила положення, яке не обмежувало громадян в правах слова, дурку, сумління, стаття 16 гарантувала таємницю листування.

За період гетьманату Павла Скоропадського закони про тимчасовий державний устрій України 1918 року містили розділ «Права та обов'язки українських козаків та громадян», які визначали, що кожен може в межах, установлених законом, висловлюватися і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами [32, с. 11].

Наступним, вкрай важливим етапом правового закріплення свободи думки і слова в Україні, став проект Основного Державного Закону УНР 1920 року, запропонований Всеукраїнською Національною Радою після фактичного переходу влади до С. Петлюри 15 листопада 1919 року. Даним проектом передбачав свободу преси, заборону попередньої цензури та концесійної системи видання періодики, гарантувалася таємниця листування, охорона інтелектуальної праці, а також право вносити петиції до органів державної влади та самоврядування. Попри це, у даному проекті документу було вперше введено обмеження цих прав – стаття 52 передбачала можливість у разі надзвичайного стану тимчасового припинення дії частини громадянських прав, зокрема таємниці листування (стаття 35), свободи друку та преси (статті 33 і 34) [32, с. 12].

В 1919 році у Харкові було прийнято Конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – Конституція УРСР), яка ґрунтувалася на марксистсько-ленінському вченні про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. Стаття 24 цієї Конституції гарантувала працюючим дійсну свободу висловлення думок. Але, як відомо, то був період грубого порушення прав і свобод українців, включаючи такі важливі, як свобода слова і преси, свобода поширення інформації в будь-якій формі, таємниця листування та іншої кореспонденції тощо. Цю Конституцію можна назвати більш політичною, ніж правовою [69].

Наступна Конституція УРСР була прийнята у 1937 році, яка за своєю суттю майже нічим не відрізнялась від попередньої. У статті 124 даної Конституції УРСР закріплювалися гарантії всім громадян УРСР, а саме свободу слова, друку та таємницю листування.

Ще одна Конституція радянської доби була прийнята у 1978 році, стаття 48 якої гарантувала свободу слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, які забезпечувалися широким розповсюдженням інформації, можливістю використання преси, телебачення і радіо. Стаття 54 гарантувала

таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень [32, с. 17].

У Конституції незалежної України, яка була прийнята 28 червня 1996 року, право на свободу думки і слова закріплюється у статті 34, в якій положення конкретизуються та деталізуються в багатьох законах і підзаконних нормативно-правових актах, таких як: Закони України «Про інформацію», Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», Закон України «Про телебачення і радіомовлення», постанова Верховної Ради про підсумки парламентських слухань «Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова і цензура в Україні» та інші [48, с. 44].

Двадцяте століття стало прогресивним етапом розвитку свободи думки і слова через засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Парадоксальним чином ця свобода – принаймні в Європі та Америці – виявилася гіршим диктатором, ніж можна було уявити, що призвело до втрати самостійного мислення, а звідси – до різного роду маніпуляцій суспільною свідомістю. Побоювання втратити необхідне джерело доходів підштовхувало вводити у принцип свободи думки і слова чималу порцію брехні – це однаковою мірою стосувалося і влади, і ЗМІ. Але насамперед (уже наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть) це торкнулося реклами і піару, форми «комерційної свободи слова», яка увібрала в себе весь той концентрат неправди, що століттями різною мірою був властивий різним інституціям, розпливався по суспільних сферах, залишаючись менш помітним. Справа в тім, що тривалий час робилися спроби пристосувати свободу слова до відкритого суспільства з динамічною соціальною структурою, концепція якого була створена Анрі Бергсоном та Карлом Поппером, і спиралася на принцип наукової раціональності. Для цього Поппер запропонував реформувати соціальні науки таким чином, щоб вони були відкриті для критики і спиралися на суспільний досвід. Передбачалося, що завдання держави – запобігати стражданню і несправедливості, не примушуючи «ні до чого, навіть до щастя». Але згодом розгул ринку, приватна власність, невтручання держави у

підприємницьку діяльність призвели до того, що слово стало контролюватися майже виключно економічними важелями, тоді як за своєю природою воно цілком належить культурі [61].

Оскільки сфера культури базується на духовній свободі, вона надзвичайно різноманітна: кожен творець, кожен духовний авторитет створює власний культурний світ. Культура полієрархічна, тут діють різні логіки і правила гри, тому культурна сфера є сховищем пам'яті суспільства, пам'яті поваги до цього творця і результатів його творчості. Доки традиція розуміння того чи іншого авторитету жива, вона зберігає і розвиває свій світ, тож у суспільстві одночасно співіснує безліч культурних традицій, готових розгорнутися і стати загально визнаними – чи замкнутися у вузькій сфері обраних, несучи цей культурний зріз крізь покоління.

Таким чином, дослідження історичного походження права на свободу думки і слова показало, що воно відіграло важливу роль на кожному етапі розвитку суспільства. Адже, саме через історичний аспект можна прослідкувати їх закріплення, розвиток та покращення.

1.2. Свобода слова як суб'єктивне юридичне право та свобода преси як основний принцип діяльності засобів масової інформації: співвідношення визначення понять

Однією із фундаментальних можливостей людини є свобода слова, котру людство виборювало тривалий період, і реальне, максимальне забезпечення якої є критерієм демократичності держави. Е. Тітко зазначає, що «свобода слова (вираження поглядів) – це висловлення незалежних поглядів та переконань... що є ознакою некорумпованого суспільства. Свобода слова не «потребує»

значних матеріальних затрат з боку держави для її юридичного забезпечення, однак потрібна дієва система юридичних гарантій розглядуваного права та його елементів, котра б відповідає міжнародним нормам. Визначення поняття свободи слова та розкриття її елементів сприятиме, на наш погляд, удосконаленню механізму юридичного забезпечення цієї можливості людини [67, с.393].

На думку академіка Ю. С. Шемшученка, право на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань передбачає можливість кожної особи самостійно визначати для себе систему моральних, духовних та інших цінностей та вільно без будь-якого ідеологічного контролю оприлюднювати свої думки шляхом використання будь-яких засобів їх вираження, зокрема і через поширення інформації у вигляді поглядів і переконань з різних питань політичного, економічного, культурного, духовного життя суспільства і держави [22, с. 673].

Свободу слова (вираження поглядів) можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як природне право (право як загальносоціальне явище), і по-друге, як суб'єктивне юридичне право.

У першому аспекті розглядувана свобода не залежить від держави, має природний, загальносоціальний характер. У другому аспекті – свобода слова як суб'єктивне юридичне право, безумовно, залежить від держави, котра проголошує, визнає цю можливість. У Конституції України (ст. 34), Законі України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. (у редакції від 13 січня 2011 р.), Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. проголошено й розкрито зміст, структуру та окремі можливості (елементи) свободи слова. У низці інших нормативноправових актів визначено юридичні засоби реалізації, охорони та захисту цього права людини, а також окремих його елементів (можливостей).

У Конституції України (1996 р.) проголошено, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і

переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» (ч. 1, 2 ст. 34); «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена» (ч. 2, 3 ст. 15) [2].

У Законі України «Про інформацію» закріплено, що «всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Реалізація права на інформацію громадянами, юридичними особами і державою не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України» (ст. 9) [4].

Свободу слова та можливість вільного вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань проголошено у Законі України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992 р. (ст. 2). Ці свободи означають право кожного вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації, крім випадків, визначених законом, коли обмеження цього права необхідне в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [5]. Статтею 9 Конституції України передбачено, що частиною національного законодавства України є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість котрих надана Верховною Радою України і в

яких, зокрема, також закріплено свободу вираження поглядів [2]. До них належать насамперед Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (ООН, 1966 р.) (ст. 19) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.) (ст. 10).

У Міжнародному пакті про громадянські й політичні права проголошено, що «кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» (ч. 2 ст. 19).

У частині 1 ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод зазначено, що «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств» [2].

Проаналізувавши зміст та структуру свободи слова, на основі вищевказаних нормативно-правових актів України та міжнародних документів, можемо стверджувати, що: формулювання цього права людини в Конституції України та міжнародних документах не є однаковим, тому необхідно узгодити цю невідповідність, проголосивши в Конституції України, що кожен має право на свободу вираження своїх поглядів.

Свобода вираження поглядів згідно з Міжнародним пактом про громадянські й політичні права та Конвенцією передбачає такі можливості (елементи): • дотримуватися своїх поглядів; • шукати будь-яку інформацію та ідеї; • одержувати будь-яку інформацію та ідеї; • поширювати будь-яку інформацію та ідеї. Елементи (можливості) свободи слова у ст. 34 Конституції України, на відміну від вищевказаних міжнародних актів, не зазначено чітко [2].

У Законі України «Про інформацію» також не наголошено, що право на інформацію, яке передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, є елементом свободи вираження поглядів. І тільки Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», закріплюючи свободу слова та можливість вільного вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань, вказує, що ці свободи означають, фактично проголошуючи елементи розглядуваного права, а саме: можливості шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію [4].

Такий елемент свободи вираження поглядів, як можливість дотримуватися своїх поглядів, на нашу думку, не підпадає під дію юридичного права, оскільки стосується внутрішньої сфери особи. Також доцільно наголосити на таких елементах свободи вираження поглядів, як можливості змінювати свої погляди, відмовлятися від них, котрі також потребують юридичного закріплення в міжнародних актах та в Конституції України, на наш погляд.

На підставі аналізу змісту та структури свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини вільно виражати свої погляди, збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію та ідеї усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір.

Пропонуємо ст. 34 Конституції України, враховуючи положення міжнародних актів з прав людини (зокрема, ст. 10 Конвенції, ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права) і свої пропозиції, викласти у такій редакції: «Кожен має право на свободу вираження своїх поглядів. Це право включає можливості вільно збирати, шукати, одержувати, зберігати, поширювати і використовувати інформацію та ідеї будь-якими способами; змінювати свої погляди та відмовлятися від них. Здійснення цього права, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може

підлягати таким умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання злочинам, для охорони здоров'я чи суспільної моралі, для захисту прав і свобод, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами своїх поглядів, за винятком випадків, встановлених законом». Введення до ст. 34 Конституції України нової – третьої – частини зумовлене тим, що на практиці іноді виникають ситуації, коли людина може відмовлятися від виконання обов'язків перед державою або законів, посилаючись не тільки на свої релігійні переконання, погляди. Підстави для такої відмови мають бути чітко визначені законом.

Отже, необхідно внести відповідні зміни в Конституцію України, проголосивши в ній, що кожен має право на свободу вираження своїх поглядів, як це передбачено в основних міжнародних актах з прав людини.

Структурними елементами свободи слова як суб'єктивного юридичного права є такі можливості: вільно виражати свої погляди; збирати інформацію та ідеї; зберігати інформацію та ідеї; використовувати інформацію та ідеї; поширювати інформацію та ідеї.

Також доцільно в міжнародних актах та в Конституції України закріпити ще й такі структурні елементи свободи вираження поглядів, як можливості змінювати свої погляди, відмовлятися від них. На підставі аналізу змісту та структури свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права поняття цього права визначено як можливість людини вільно виражати свої погляди, збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію та ідеї усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір.

Свобода слова і свобода преси є необхідними гарантіями існування демократичного суспільства. Сучасне розуміння соціальної цінності цих прав

виходить з їхнього виключного значення як фундаменту демократії й, одночасно, передумови здійснення інших прав і свобод. Демократія не може існувати без свободи слова, свободи преси, вільного обміну думок, поширення ідей, дискусії, без права на отримання інформації. Свого часу Томас Джефферсон зазначив: «Якщо який-небудь народ сподівається, що може залишатися неосвіченим і бути вільним, він бажає неможливого, того, чого ніколи не було і не буде». Інші права людини, такі як право на свободу мирних зборів, свобода совісті та віросповідання, право на свободу об'єднання, свобода творчості, виборчі права не можуть бути реалізовані без права на свободу вираження поглядів, складовими якої є свобода слова і свобода преси.

Як правило, обидві свободи знаходять відображення у конституційноправових актах та міжнародних документах у галузі прав людини. Так, Перша поправка Конституції США гарантує кожному право на свободу думки, слова і преси, забороняючи Конгресу США приймати закони, які ці права обмежують.

Стаття Основного Закону ФРН встановлює гарантії свободи слова і свободи преси. Декларація прав людини і громадянина 1789 року, яка є складовою Конституції Французької Республіки, у статті 11 проголошує «свободу висловлюватися, писати й друкувати вільно».

Стаття 54 Конституції Республіки Польща у першій частині проголошує право на свободу вираження поглядів, а також на отримання і поширення інформації. Частина друга цієї статті забороняє попередню цензуру засобів масової інформації, а також ліцензування преси. Разом із тим, можна навести приклади нормативно-правових актів, які окремо не оговорюють свободу преси, розглядаючи її як складову свободи слова. Це стосується, зокрема, Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [69].

У теорії і практиці конституційного права сформувалися, як мінімум, три підходи до вирішення проблеми співвідношення свободи слова і свободи преси.

Перший підхід розглядає свободу слова і свободу преси як тотожні свободи, що мають однаковий зміст. Свобода преси є свободою слова для журналістів, репортерів, редакторів, власників ЗМІ тощо. Тобто свобода преси – це свобода слова, яка належить спеціальному суб'єкту. Такий підхід був запропонований ще Алексісом Дайсі, який розглядав свободу слова і свободу преси як взаємозамінні поняття.

Виходячи з тотожності свободи слова і свободи преси, Верховний Суд США у рішенні по справі *A-G. Guardian Newspaper Ltd.* зазначив, що право ЗМІ отримувати інформацію і поширювати її є не більшим і не меншим від загального права, яке належить громадськості. На сьогоднішній день більшість коментаторів гарантій Першої поправки Конституції США, стверджують, що свобода преси не містить додаткових прав у порівнянні зі свободою слова (попри те, що Конституція США називає свободу преси поряд зі свободою слова). Ототожнення свободи слова зі свободою преси має певні переваги, оскільки гарантує індивідам такі ж самі права, що й пресі та іншим ЗМІ, без будь-якої дискримінації на користь «інформаційних інституцій». Але разом із тим йому притаманні й певні недоліки. Якщо свобода слова і свобода преси – суть те саме, законодавчі посилення окремо на свободу преси, свободу теле-, радіомовлення є зайвими, оскільки нічого не додають до свободи слова.

Ототожнення свободи преси зі свободою слова виглядає неприйнятним особливо там, де конституції надають ЗМІ окремі гарантії діяльності. Крім того, такий підхід не врахує сильного аргументу щодо необхідності надання ЗМІ спеціальних прав, імунітетів, гарантій та привілеїв, враховуючи їхню особливу соціальну функцію. Так, газети можуть стверджувати імунітет від податків, зборів, штрафних санкцій, розмір яких унеможлиблює їхню діяльність [67, с.393].

Згідно з другим підходом свобода преси має ширше значення у порівнянні зі свободою слова. Свобода преси існує як інституційна свобода, покликана захистити діяльність ЗМІ як інститутів – спеціальних суб'єктів, що

мають права і гарантії, ширші за ті, які надані свободою слова. В американській практиці розмежування між свободою слова і свободою преси проводиться у кластичній статті Поттера Стюарта (Potter Stewart), колишнього судді Верховного Суду США. Таку позицію поділяє і Королівська комісія з питань преси Великої Британії, наголошуючи на тому, що преса повинна бути вільною від обмежень настільки, щоб «...власники, редактори, журналісти задовольняли публічний інтерес в оприлюдненні фактів і думок, без яких електорат не може прийняти відповідального рішення» [76, 453].

Наведені аргументи викликають критику, оскільки ставлять інтереси свободи преси вище за інтереси свободи слова. За таких умов свобода преси може тлумачитися на шкоду або у спосіб, несумісний з інтересами і цінностями свободи слова.

Одним з можливих тлумачень, яке випливає з припущення про більш широкі гарантії свободи преси, може бути твердження, що власник або редактор газети чи мовного каналу має абсолютне право визначати зміст повідомлень. Таким чином, він матиме можливість, посилаючись на гарантії свободи преси, визначати політичну лінію ЗМІ, ігноруючи інтереси аудиторії у плюралізмі думок. Конфлікт може виникнути і у випадку, коли власники ЗМІ заперечуватимуть поширення на них дії антимонопольного законодавства і законодавства про добросовісну конкуренцію. Вони можуть посилатися на право власності і комерційну свободу; посилення на свободу преси та її спеціальні гарантії лише посилять їхню позицію усупереч інтересам і цінностям свободи слова [87, с. 421].

Наведені аргументи підводять до третього підходу у визначенні співвідношення між свободою слова і свободою преси, який, на нашу думку, є найбільш зваженим: свобода преси не є свободою, відмінною від свободи слова; вона не має на меті захищати інтереси власників і редакторів ЗМІ. Свобода преси існує для того, щоб захистити інтереси і цінності свободи слова.

Свобода преси є однією з гарантій свободи слова в цілому.

Свобода преси є додатковою свободою; вона не може стояти вище за свободу слова. Додаткові привілеї і імунітети, можуть бути визнані за ЗМІ, якщо вони відповідають інтересам свободи слова, зокрема, публічному інтересу в існуванні багатоманітних і доступних джерел достовірної інформації. Така позиція є привабливою: по-перше, вона підтримує аргументи щодо надання пресі та іншим ЗМІ особливих гарантій діяльності, обумовлених їхньою роллю у задоволенні суспільного інтересу в отриманні інформації; по-друге, дозволяє вирішити конфлікт між правами преси та правами окремих осіб, які здійснюють свободу слова; по-третє, вона визнає відмінність між свободою преси і свободою слова, однак не проводить між ними чіткої межі і не протипоставляє їх одна одній.

Аналіз практики Верховного Суду США засвідчує, що він неохочий надавати свободі преси особливого змісту. Так, американські судді відмовилися визнати за журналістами право не розкривати джерел інформації, мати доступ до тюрем для проведення інтерв'ю з ув'язненими і проведення журналістських розслідувань. Разом із тим, Верховний Суд США визнав окремі податкові імунітети преси. Однак в цілому, захищаючи права преси, Верховний Суд США виходить з принципів свободи слова [75, с. 430-432].

Конституційний Суд ФРН, навпроти, не має жодних сумнів у тому, що свобода преси (*Pressefreiheit*) і свобода ефіру (*Rundfunkfreiheit*) є правами, відмінними від свободи слова. Формулювання статті 5 Основного Закону ФРН робить неминучим саме такий підхід. ЗМІ захищені конституцією як окремих інститут, їхні незалежність від втручань з боку держави є важливим елементом демократії. Незалежність ЗМІ поширюється як на збір інформації, так і на її розповсюдження; вона включає захист журналістських джерел. Інституційна свобода преси означає також, що ЗМІ захищені від економічних утисків. Однак, Конституційний Суд ФРН дав зрозуміти, що свобода преси не надає журналістам та ЗМІ спеціальних прав, які б суперечили свободі слова. Практика Конституційного Суду ФРН широко використовує третій підхід до

встановлення співвідношення між свободою преси і свободою слова: перша є інструментальною свободою, похідною від другої і гарантується доти, доки забезпечує її принципи.

Більш чітко Конституційний Суд ФРН сформулював свою позицію у справах про телебачення (Rundfunkfreiheit), визнавши свободу ЗМІ додатковою свободою, яка покликана забезпечити інтереси слухачів і глядачів в отриманні інформації та ідей. Конституційний Суд ФРН виходить зі свободи преси, коли аналізує правомірність обмежень, застосованих до преси з метою захисту інших фундаментальних свобод. Наприклад, попри те, що свобода преси поширюється і на серйозні політичні видання, і на «таблоїди», Конституційний Суд ФРН готовий обмежити діяльність других з метою захисту права на приватність; таблоїди не можуть посилатися на гарантії свободи преси, якщо їхні історії є вигаданими або не мають цінності для публічної дискусії.

Третій підхід до визначення співвідношення між свободою слова і свободою преси використовується й іншими правовими системами. Канадська хартія прав і свобод гарантує кожному право на свободу висловлювань, включно зі свободою преси та інших ЗМІ [38, с.324]. Отже, за канадською конституцією свобода ЗМІ не є окремою свободою, а входить до структури свободи слова.

У практиці Європейського суду з прав людини справи за участі преси складають окрему категорію справ за статтею 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Попри те, що стаття 10 Конвенції не надає пресі окремих гарантій, Європейський суд, застосовуючи принцип розширеного тлумачення положень Конвенції й концепцію прав, які мають на увазі, вивів низку спеціальних прав журналістів, які є допоміжними або похідними від права на свободу вираження поглядів, проголошеного у статті 10 Конвенції. До таких прав належать: право на оціночне судження; право на перебільшення і провокацію; право на збереження конфіденційності джерел журналістської інформації; право використовувати засоби масової інформації;

право поширювати інформацію, яка має суспільне значення; право поширювати відомості, які формально є таємницею, що охороняється законом, але які вже були розголошені тощо. Однак, права преси розглядаються в контексті свободи слова як її спеціальні гарантії і передумови.

На нашу думку, саме третій підхід має бути покладений в основу розмежування і визначення співвідношення між свободою слова і свободою преси, оскільки саме він більшою мірою відповідає принципам забезпечення свободи вираження поглядів. Відповідно, конфлікти між свободою слова і свободою преси слід вирішувати у спосіб, який, як найширше, захищає інтереси і цінності свободи вираження поглядів. Зокрема, це стосується редакційної свободи, яка є складовою свободи преси.

Одним з проблемних питань є питання щодо надання особі, яка зазнала атаки з боку газети, права дати відповідь на оприлюднені щодо неї звинувачення і, відповідно, покладення на газету обов'язку цю відповідь оприлюднити. Зазначене питання стосується не лише преси, але й мовних каналів. Зазначимо, що воно має різну практику вирішення.

Так, Верховний Суд США у низці справ визнав право відповісти на газетну публікацію на сторінках тієї ж газети втручанням у редакційну політику видання. Однак в іншому рішенні, яке стосувалося редакційної політики не газети, а теле- і радіоканалів Верховний Суд США підтримав право особи дати відповідь на звинувачення, які пролунали на її адресу. Конституційний Суд ФРН визнав за особою право відповіді і право вимагати виправлення допущених ЗМІ помилок. На його думку, ці положення не порушують редакційну свободу, навіть якщо редакція, попри її бажання, змушена оприлюднювати певний матеріал.

Конституційний Суд ФРН вважає, що це право захищає права особистості, передбачені статтею 2 Основного Закону ФРН, а також права читачів (аудиторії) почути обидві позиції. Європейський суд також визнає правомірним втручанням у редакційну свободу право особи дати відповідь на

публікацію і обов'язок редакції оприлюднити її. Це положення гарантує плюралізм думок і не створює надмірного втручання у свободу преси, оскільки редакція залишає за собою право відстоювати свою позицію.

При вирішенні конфлікту між редакційною свободою (свободою преси) і правом особи дати відповідь на публікацію (свободою слова) слід дотриматися підходу, продемонстрованого Конституційним Судом ФРН і Європейським судом, оскільки вони більшою мірою відповідають інтересам захисту свободи вираження поглядів [67, с.393].

Виділення свободи преси в окремий елемент свободи вираження поглядів, визнання її гарантією свободи слова дозволяє обґрунтувати надання журналістам та ЗМІ особливих прав, яких не мають і не можуть мати інші суб'єкти. Наприклад, це стосується податкової політики держави і надання ЗМІ податкових пільг.

Історія свободи вираження поглядів дає приклади того, як, використовуючи систему податків і зборів уряди успішно боролися з опозиційною пресою. Сьогодні в демократичних країнах спеціальні податки, якими обкладаються ЗМІ, є предметом уважного аналізу органів конституційної юрисдикції. Так, у справі *Grosjean v. American Press* Верховний Суд США визнав неконституційними встановлені штатом Луїзіана податки, оскільки вони спричинили масове закриття газет, які були опозиційними до уряду.

Верховний Суд США також визнав неконституційним спеціальний податок на чорнила та газетний папір, встановлений штатом Міннесота. Аргументи уряду, що газети звільнені від сплати загальних податків, не були прийняті до уваги. Суддя О'Коннер (O'Connor J.), автор рішення більшості, зазначив, що подібний податок створює ризик більш обтяжливих спеціальних податків у майбутньому. Разом із тим, Верховний Суд США підтвердив конституційність загальних податків щодо кампаній, які обслуговують кабельне телебачення. У рішенні з цього приводу зазначено, що податок на прибуток не

зменшує можливості ЗМІ виконувати функції «сторожової собаки», контролюючи дії уряду [67, с.394].

У Великій Британії щодо окремих видів видань – книг, брошур, памфлетів, газет тощо встановлена нульова ставка податку на додану вартість.

У судовій практиці країни розглядалося питання, чи поширюються податкові пільги на публікації букмейкерських контор, рекламні видання та журнали для ріелторів. Британські суди дали негативну відповідь, оскільки подібні видання не містять новин і не розраховані на широку громадськість.

Політика держав з підтримання друкованих ЗМІ може передбачати надання поштових субсидій з метою поширення періодичних видань. Питання конституційності, поштових субсидій розглядалася, зокрема, Конституційним Судом ФРН. За висновком суду, такі пільги є конституційними, якщо вони надаються усім періодичним виданням, незалежно від їхнього змісту, тобто при наданні субсидій держава повинна дотримуватися принципу нейтральності. Відмова держави субсидіювати поштову розсилку рекламних матеріалів, що не мають жодного значення для суспільної дискусії і формування громадської думки, також відповідає конституції.

Конституційний Суд ФРН підкреслив, що надання субсидій і пільг ЗМІ не є обов'язком держави у контексті свободи преси. Однак, якщо держава приймає на себе такі функції, гарантії свободи преси вимагають від неї рівного ставлення до всіх видань, незалежно від того, якими є ці видання – проурядовими чи опозиційними.

У демократичних країнах діяльність ЗМІ регламентується нормами як загального, так і спеціального антимонопольного законодавства. Типовим прикладом норм спеціального законодавства є встановлення більш жорстких умов злиття ЗМІ, ніж ті, які встановлені щодо інших суб'єктів господарської діяльності.

Антимонопольне законодавство має на меті захистити права споживачів інформації від зловживань з боку великих компаній, які є лідерами

інформаційного ринку; ці норми також захищають інтереси нових учасників, які бажають увійти на інформаційний ринок, заснувавши нові ЗМІ.

Таким чином, спеціальне антимонопольне законодавство спрямоване на забезпечення принципу «медіа плюралізму» або «плюралізму інформації». Конституційність норм антимонопольного законодавства може бути поставлена під сумнів, виходячи з різних міркувань: по-перше, їх можна розглядати в контексті права власності і свободи підприємницької діяльності; по-друге, – в контексті свободи вираження поглядів і свободи преси [98, с. 129].

Однак разом із цим, антимонопольні обмеження, встановлені щодо ЗМІ, можуть розглядатися як позитивний обов'язок держави, без якого неможливо забезпечення інформаційного плюралізму, а отже свободи вираження поглядів. Вирішення цих комплексних питань залежить від розуміння співвідношення свободи слова і свободи преси. Якщо свобода преси сприймається як окрема інституційна свобода, відділена від свободи слова, то майже неможливо обґрунтувати конституційність обмежень, передбачених антимонопольним законодавством щодо злиття ЗМІ.

Однак, якщо свобода преси є свободою, яка обслуговує свободу слова, заборони на концентрацію медіаресурсів можуть бути пояснені, виходячи з необхідності інтересів захисту свободи слова. Серед цих інтересів – плюралізм джерел інформації і засобів її поширення. Питання щодо конституційності антимонопольного регулювання діяльності ЗМІ доволі часто підіймається у США.

Верховний Суд США дотримується погляду, що загальні положення антимонопольного законодавства можуть бути застосовані до преси. Як було зазначено у знаковому рішенні по справі *Associated Press v. US*, свобода преси від втручання з боку уряду не санкціонує закриття преси від приватних інтересів. Таким чином, свобода преси не надає газетам або іншим ЗМІ імунітету від законодавства, яке має на меті забезпечення свободи слова. На рішення Верховного Суду США послалася Королівська комісія Великої

Британії з питань преси, зазначивши, що законодавство, яке регулює питання злиття ЗМІ, відповідає гарантіям свободи слова. Відтоді злиття ЗМІ є предметом спеціального контролю з боку держави [79].

У справі *Spiegel* Конституційний Суд ФРН дав зрозуміти, що свобода слова покладає на державу обов'язок попередити загрозу, яка походить від медіа монополій. Свобода преси розуміється у її відношенні до плюралізму, який є важливішим для забезпечення свободи слова, ніж права окремих медіа корпорацій. Тому спеціальне антимонопольне законодавство у цій сфері є не лише конституційним, але й необхідним в контексті концепції свободи преси.

Таким чином, встановлюючи співвідношення між свободою слова і свободою преси, слід визнати, що друга має обслуговуючий характер і виступає гарантією свободи слова. Саме такий підхід дозволяє обґрунтувати як додаткові права журналістів і ЗМІ, так і спеціальні обов'язки, які на них покладаються в інтересах забезпечення вільної дискусії і плюралізму думок.

1.3. Обмеження реалізації права на свободу слова та умови їх застосування відповідно до міжнародного та національного законодавства

Право на свободу вираження не є абсолютним і згідно норм міжнародного законодавства. Як і більшість прав та основоположних свобод, воно може бути обмежене. Проте такі обмеження не можуть бути безмежними.

Не дозволяється спотворювати право чи, тим більше, вихолощувати його зміст. Індивіди, право на свободу вираження яких обмежено, можуть звернутися до Європейського суду з прав людини з вимогою перегляду такого обмеження на відповідність Конвенції. Стаття 18 Європейської Конвенції вказує на те, що «обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені» [1].

Як слушно зауважив С. Шевчук, для «встановлення «справедливого балансу» має використовуватись принцип пропорційності: обмеження на свободи, що гарантуються Конвенцією, мають бути «пропорційними законній меті, для якої застосовуються ці обмеження» [72]. Попри детальну і стриману редакцію конвенційної норми про свободу вираження, практика Європейського суду свідчить про досить сувору і послідовну позицію Суду в оцінці обмежень свободи вираження поглядів. У своїх рішеннях Суд явно надає переваги свободі порівняно з обмеженням [49, с. 11]. Будь-які обмеження, умови обмеження або будь-які інші форми втручання у свободу слова можуть бути застосовані лише до конкретного здійснення цієї свободи.

Зміст права на свободу слова не можна порушувати. Відповідно, у ст. 17 Конвенції про захист прав людини зазначено, що «жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь - якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції» [91, с. 20].

Таким чином, обмеження, яке не відповідає Конвенції, буде рівнозначне його скасуванню. Свобода вираження тісно пов'язана із захистом демократії та повагою до прав інших людей, тому законодавче закріплення обмеження права на свободу слова «покликане встановити рівновагу між правами осіб, а також між правом особи та інтересами демократичного суспільства у разі, коли між ними може виникнути конфлікт» [31, с. 12].

Застосування права на свободу слова не повинно порушувати права інших людей. І тут варто згадати такий вислів: «Свобода слова однієї особи закінчується там, де починається свобода іншої». «Свобода слова не дає вам абсолютне право на проведення виступів у моїй кімнаті, але не тому, що ви висловлюєтесь, а тому, що це моя кімната. Відповідальність та зобов'язання осіб, які користуються свободою висловлювання, мають залежати від ситуації та засобів, що застосовуються для висловлювання думок, ідей та інформації» [31, с. 13].

Втручання держави у здійснення особою права на свободу слова згідно Конвенції не має чітко окреслених меж. Для того щоб визначити, чи було втручання держави у здійснення особою права на свободу вираження, Суд окремо розглядає справу та виносить рішення про те, чи відбулося таке втручання, при цьому аналізуючи певні обставини реалізації права органами державної влади.

Особливо небезпечними втручаннями, на думку Суду, є справи, що стосуються передачі інформації. Розглядаючи справи щодо публікації статей, Суд постановив: «У ст. 10 не міститься положення, яке забороняє попередні обмеження на публікацію... але дане питання потребує особливої уваги з боку Суду, оскільки у вказаних обмеженнях закладено серйозну небезпеку. Особливо це стосується преси, так як затримка публікації може зовсім позбавити актуальності тієї чи іншої теми та її цінності» [100].

У літературі мали місце спроби узагальнення практики Суду [27, с. 16–17] та виділено критерії, що використовує Суд (так званий триступеневий тест) при визнанні правомірними обмежень права на свободу вираження, що накладаються органами державної влади:

- чи було обмеження «встановлено законом»;
- чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві»;
- чи переслідувало обмеження «легітимну мету».

Суд у своїх рішеннях по чергово досліджує відповідність обмеження права на свободу вираження кожному критерію триступеневого тесту і, якщо воно не відповідає хоча б одному з названих критеріїв, обмеження вважається таким, що порушує ст. 10 Європейської конвенції.

Як неодноразово зазначав Суд, звертаючись до ст. 10: «Ця свобода пов'язана з винятками, які, хоча й повинні тлумачитися як обмеження, але і потреба в будь-яких обмеженнях повинна бути встановлена з високим ступенем переконання» [93].

1) «Встановлення обмеження законом». Суд розуміє цей вислів як наявність і доступність законів, які зрозумілі і достатньо чіткі, щоб дозволити громадянам передбачити з розумним для цих обставин ступенем визначеності ті наслідки, які можуть спричинити конкретну дію. З приводу цього Суд зазначив, що норму не можна вважати «законом» у сенсі ч. 2 ст. 10, поки вона не буде сформульована з достатнім ступенем точності, що дозволяє громадянину погоджувати з нею свою поведінку; він повинен мати можливість, користуючись за необхідності порадами, передбачити в розумній, відповідно до обставин мірі, наслідки, які може спричинити та чи інша дія. Ці наслідки не обов'язково передбачити з абсолютною точністю, досвід доводить, що це неможливо. Крім того, хоча визначеність вельми бажана, вона може супроводжуватися деяким ступенем відносності, тоді як право повинно мати здатність йти в ногу з обставинами, які змінюються. Тому у багатьох законах більше чи менше неминуче використовуються відносні терміни: їх тлумачення і застосування – це вже завдання практики [99].

Повинні також існувати певні правила для визначеності обмеження відповідно до закону. Як правило, це написаний, опублікований та прийнятий парламентом закон. Але іноді Суд також визначив те, що норми загального права та принципи міжнародного права є законною підставою для обмеження свободи вираження поглядів. Наприклад, у справі «Санді Таймс» Суд визнав, що норми британського загального права щодо неповаги до суду

сформульовано з достатнім ступенем точності і тому відповідають умові «бути передбаченим законом» (однак після рішення Суду було прийнято національний закон). Так само у справі «Гроппера Радіо АГ Аутронік» суд дозволив посилатися на норми міжнародного публічного права, що застосовуються у державі [83].

2) «Необхідність у демократичному суспільстві». Це ключовий і визначальний критерій у переважній більшості справ, які розглядалися Судом з приводу ст. 10. У справі «Нільсен і Йонсен» Суд визначив: «Критерій «необхідності в демократичному суспільстві», який вимагає від Суду встановлення того, чи було оскаржуване «втручання» обумовлено «нагальною суспільною потребою», чи відповідало воно поставленій законній меті, і чи аргументи, наведені державними органами влади в його виправдання, були достатніми та відповідними» [100].

Державним органам влади надана певна свобода розсуду щодо того, чи існує така «потреба» і які заходи необхідно вжити в зв'язку з цим. Однак таке вираження свободи поглядів не є безмежним, а підлягає контролю з боку Ради Європи в особі цього Суду, завдання якого полягає в тому, щоб приймати остаточне рішення про сумісність таких обмежень зі свободою вираження поглядів, що захищаються ст. 10 Конвенції» [93].

У цьому аналізі є три елементи: чи було втручання «необхідним» у сенсі відповіді на «нагальну суспільну потребу», чи було втручання пропорційним поставленій законній меті і чи були підстави, висунуті органами державної влади для обґрунтування втручання, відповідними і достатніми.

Нерідко вирішальним при розгляді цих компонентів стає обсяг свободи розсуду, наданої Судом державам-учасникам для визначення необхідності та характеру норм і практичних заходів, спрямованих на досягнення суспільних інтересів. Висловлені у вигляді доктрини «свободи вираження» як межі перегляду, вони представляють собою спробу Суду врівноважити повагу до державного суверенітету та відповідність національним критеріям з обов'язком

Суду щодо нагляду за нормами, що містяться в Конвенції, загальноєвропейським критеріям.

Природа права може бути такою, що Суд може врахувати доречною ширшу або вужчу свободу розсуду. Наприклад, обмеженням щодо свободи слова надається вужча свобода розсуду, ніж у випадку питань, пов'язаних з правами власності. Третій фактор – мета, яка розглядається вже обмеженнями, котрі було проаналізовано: наприклад, коли метою є захист національної безпеки, свобода розсуду, зазвичай, буває досить широкою [85, с. 48].

Отже, розглядаючи поняття «необхідність у демократичному суспільстві», Суд насамперед досліджує питання про наявність «нагальної суспільної потреби». Якщо мета така, що по відношенню до неї держава користується широкою свободою розсуду, Суд не вдається до докладного розгляду істотних аспектів нагальної суспільної потреби, а звертає увагу тільки на її процедурні аспекти. Якщо свобода розсуду є вузькою, то можна очікувати, що Суд проведе незалежний розгляд «потреби», це значить, що він вивчить істотні аспекти (такі як призначення прав, про які йдеться), і тільки якщо втручання витримає подібну ретельну перевірку, Суд звернеться до розгляду питання щодо відповідності [102].

У своїй практиці прийняття рішень Комісія та Суд чітко вказують на те, що фактор «обов'язку і відповідальності» тісно пов'язаний з критерієм «необхідні в демократичному суспільстві». Наприклад, у справі «Хендісайд проти Великої Британії» Комісія встановила принцип, згідно з яким вона повинна вивчати «конкретне становище особи, яка здійснює своє право на свободу вираження думки, а також обов'язки і відповідальність, пов'язані з даним становищем». Суд у справі «Хендісайд» відзначив важливість таких критеріїв, як вік аудиторії, до якої звернено публікацію, і можливий вплив на моральність молодих читачів. Враховуючи обставини цієї справи, Суд зазначив, що обмеження, накладені державою на видавця, були обґрунтованими. Суд прийшов до протилежної думки у справі «Санді Таймс», оскільки роль газети

полягала в інформуванні громадськості щодо важливих питань, що становлять спільний актуальний інтерес [99].

Щодо питання кваліфікації та віднесення тих чи інших поглядів до групи рекламних виступів, то тут Комісія та Суд виявилися стриманішими. Наприклад, страсбурзькі органи дійшли висновку, що в демократичному суспільстві немає необхідності обмежувати свободу вираження приватних підприємців шляхом встановлення заборони на розголошення інформації про свою особу і діяльність при вираженні поглядів, важливих для суспільства, навіть якщо ці погляди стосуються їхньої професійної діяльності [77].

Втручання повинно бути спрямовано на захист таких інтересів та цінностей: національна безпека, територіальна цілісність, громадський спокій або економічний добробут, охорона порядку або запобігання злочинам, охорона здоров'я або моральності, захист репутації або прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету та безсторонності суду.

Ці обмеження можна поділити на такі, які потрібно захищати: а) суспільні інтереси, б) інші права особи, в) забезпечувати авторитет та безсторонність суду. Цей перелік підстав не можна тлумачити широко, оскільки він є вичерпним.

На думку деяких авторів, особливо проблемним може бути питання, що стосується дифамації (нанесення образи) високопоставленим офіційним особам (наприклад, президента, урядовців, парламентарів тощо) чи державним особам (наприклад, співробітникам прокуратури та інших правоохоронних органів, а також працівниками державних установ).

Встановлення більш суворого покарання за дифамацію зазначених вище категорій осіб суперечить принципу рівності перед законом, а також означає захист такого поняття, як «державна влада», яке не згадується у ч. 2 ст. 10.

Зокрема, у справі «Торгейрсон проти Ісландії» Суд відхилив той аргумент, що для визначення суспільного значення питань повинна існувати

певна шкала градацій. Суть справи полягала в тому, що оскаржувані газетні статті звинувачували поліцію в жорстокості. Ісландія висунула аргумент, що широкі рамки допустимої критики політичної дискусії, визнані у справах «Лінгенс» та «Обершлік І», не можна застосовувати в тій же мірі при обговоренні інших суспільно-важливих питань. Причиною цього, за твердженням Ісландії, стало те, що статті не були пов'язані з прямою або непрямою участю громадян у процесі прийняття рішень у демократичному суспільстві. Однак Суд відхилив цей підхід, заявивши, що таким чином вводиться обмежувальна умова, якої немає у ч. 2 ст. 10 [101].

Отже, вочевидь обсяг сфери розгляду національними органами влади, який допускається Судом, залежить від мети обмеження, що вводиться. Адже якщо йдеться про захист моральних цінностей – ці межі є ширшими, оскільки вважається, що національним органам влади легше, ніж Суду оцінити ступінь порушення моральності та необхідність певного обмеження. Проте якщо мета за своєю природою носить більш об'єктивний характер (наприклад, забезпечення авторитету правосуддя) – ці межі звужуються.

Приймаючи рішення щодо того чи іншого обмеження, національні органи влади керуються широкою свободою розсуду, але за цією свободою повинен бути контроль з боку наднаціональних органів. Для перевірки не достатньо лише того факту, що органи національної влади керуються своїм розсудом розумно, обережно і добросовісно. Кожне обмеження, що вводиться, обов'язково «повинно бути переконливим чином обґрунтоване» [47].

Проаналізувавши втручання державних органів у право на свободу слова з точки зору законних цілей, Європейський суд неодноразово встановлював такі визначальні принципи: свобода слова становить одну з головних цінностей демократичного суспільства і одну з основних вимог його прогресу та прогресу окремого індивіда.

Взявши до уваги обмеження, зазначені у ч. 2 ст. 10, свобода слова застосовується не тільки до ідей, які сприймаються позитивно або нейтрально,

чи до інформації, а також до тих ідей, які шокують чи ображають. Існування таких ідей чи інформації є запорукою плюралізму та толерантності, без яких неможливе існування демократичного суспільства як такого.

Проаналізувавши практику Європейського суду, можна побачити, що прикметник «необхідний» у ч. 2 ст. 10 тлумачиться як існування «суспільної потреби».

Що стосується необхідності втручання з боку державних органів у право свободи слова, Суд визначив існування суспільної потреби як такої, що може бути постійною (наприклад, виборці мають постійний інтерес до особи, яку вони обрали до парламенту країни, навіть якщо цей інтерес стосується сфер його приватного життя, які можуть вплинути на виконання ним своїх обов'язків народного обранця) або ситуативною.

Щодо визначення ситуативної суспільної потреби, то тут можна навести рішення у справі «Фрессо і Руар проти Франції». Журналісти – заявники до Європейського суду – засуджені французьким судом за те, що надрукували у своїй статті інформацію щодо керівника концерну «Пежо» п. Кальве, яка за законодавством Франції є конфіденційною. Зокрема, у статті було подано витяги з податкової декларації п. Кальве, а також їх ксерокопії. Засудження журналістів могло б бути визнане Європейським судом таким, що відповідає обмеженням, встановленим ч. 2 ст. 10 Конвенції, оскільки таке втручання передбачено в законі Франції, виправдано законними цілями і могло б бути визнаним необхідним у демократичному суспільстві. Але під час прийняття рішення Суд взяв до уваги суспільний контекст, зокрема те, що тоді, коли з'явилася стаття журналістів, у Франції проходили численні маніфестації працівників концерну «Пежо», які вимагали підвищення заробітної плати. А тому питання, що стосувалося заробітної плати керівника концерну, саме і становило суспільний інтерес, і втручання з боку державних органів у право журналістів оприлюднити навіть конфіденційну інформацію стосовно п. Кальве було визнано таким, що не є необхідним у демократичному суспільстві [45].

Отже, будь-яке обмеження чи втручання у здійснення права на свободу слова може застосовуватися лише до якоїсь конкретної форми прояву цієї свободи. Причому не можна зачіпати зміст свободи вираження. Це впливає зі змісту ст. 17 Конвенції, в якому йдеться про те, що «жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції». З цього випливає, що будь-яке обмеження, яке не відповідає вимогам Конвенції, буде таким, що підлягатиме скасуванню.

Щодо національного законодавства, то вона також визначає Право реалізовувати свободу слова покладає особливі обов'язки і може супроводжуватись певними обмеженнями, які повинні визначатись законом.

Зокрема, у статті 68 Конституції України кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань кореспондує обов'язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію.

Коментований припис до Конституції України окреслює коло підстав, за якими може бути обмежене право людини на свободу слова. Згідно з нормами міжнародного права, обмеження на свободу слова мають відповідати трьом умовам: повинні суворо узгоджуватись із законом, мати праведну мету й бути не обхідними та адекватними для досягнення цієї мети.

Конституція України містить у собі 13, а з врахуванням воєнного й надзвичайного стану – 15 обмежень фундаментальної свободи слова. Нерідко в законодавстві посттоталітарних країн використовуються такі поняття, як «інтереси суспільства», «захист прав і свободи інших людей», «соціальна спрямованість економіки», «шкода суспільству», «мотиви суспільної

необхідності», «інтереси національної безпеки», «інформаційний суверенітет», «інформаційна безпека», «об'єктивна істина» й ін., які прямо або побічно пригнічують евристичні здатності індивіда [60, с. 30].

В українському законодавстві конкретно ці обмеження втілюються в окремих статтях КК, КпАП та профільних законів. Зокрема це такі статті:

Ч.ч. 2—3 ст. 109 КК: «2. Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, Ч.ч. 1—2 ст. 110 КК: «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» Ч. 1 ст. 161 КК: «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками», «Стаття 168. Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)», «Стаття 182. Порушення недоторканності приватного життя», «Стаття 231. Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю», «Стаття 387. Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування», «Стаття 258-2. Публічні заклики до вчинення терористичного акту», «Стаття 258-3. Створення терористичної групи чи терористичної організації», «Стаття 258-4. Сприяння вчиненню терористичного акту», «Стаття 259. Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності», «Стаття 295. Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку», «Стаття 300. Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію, «Стаття 301. Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», «Стаття 436. Пропаганда війни», «Стаття 436-1. Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів», Ч. 2 ст. 442 КК: «2. Публічні заклики до геноциду, а також виготовлення матеріалів із

закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, «Стаття 185-7. Публічні заклики до невиконання вимог поліцейського чи посадової особи Військової служби правопорядку у Збройних Силах України» [7],

Ч. 2 ст. 6 ЗУ «Про захист суспільної моралі» (2003 р.): «Розміщення оголошень про інтимні зустрічі за винагороду та девіантні форми інтимних стосунків не в спеціалізованих засобах масової інформації заборонено».

Ч.ч. 1—5 ст. 13 того ж Закону: «Стаття 13. Порядок і умови публічної демонстрації продукції, що містить елементи еротики, засобами масової інформації» [6].

Теле- і радіокомпаніям, які діють в Україні, забороняється створювати, поширювати інформацію і транслювати кіно-, аудіо-, відеопродукцію, яка містить елементи порнографії.

Загалом можна стверджувати, що практика застосування перелічених законодавчих обмежень свободи вираження ще не достатньо розвинута і може бути неодноманітною, зокрема в різних регіонах України (за винятком хіба виборчого законодавства).

Права людини як категорія міжнародного права практично стають правами громадянина в конкретній державі тоді, коли вони визнаються та закріплюються законодавством певної країни.

Результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в межах проекту міжнародної організації Freedom House, засвідчили особливу важливість для переважної більшості українців права на свободу слова, думки, совісті та релігії. Такий висновок зроблено на основі опитування громадян, які відповіли як на пряме запитання про те, яким чином змінилася ситуація щодо дотримання прав, так і дали безпосередні оцінки дотримання прав в Україні.

Оцінюючи необхідність дотримання різних громадянських і політичних прав людини, майже 60 % опитаних висловились щодо над звичайної

важливості для них права на свободу слова, думки, совісті й релігії, на свободу виявлення поглядів. Ще для 23 % громадян це право також займає одне з найважливіших місць серед інших прав. І лише 0,7 % та 3,4 % респондентів зазначили, що це право для них є неважливим або майже неважливим відповідно. На думку 19 % українців, право на свободу слова, думки, совісті й релігії та на свободу виявлення поглядів протягом 2016 р. належним чином дотримувалось в Україні, 27 % респондентів дають добру оцінку дотримання цього права. Водночас 29 % опитаних задовільно оцінили стан дотримання в Україні права на свободу слова, думки, совісті й релігії та на свободу виявлення поглядів, а 15 % — погано та 4 % дуже погано [66].

Важливим аспектом проблематики прав людини на сьогодні є боротьба за межі прав, а саме: за юридичне закріплення та інтерпретацію цих меж [56, с. 8].

Один із найважливіших принципів здійснення прав людини — вимога суспільно відповідального їх використання всіма і кожним. Даний зв'язок полягає у тому, що здійснення людиною своїх прав має бути обмежене правами інших — таких самих з точки зору гідності — людей. Порушення цих меж вважається як зловживання правом; і тоді від людини можна зажадати відповіді: чому вона припустилася перевищення меж свого права? Інакше кажучи, її можна притягти до відповідальності. Отже, права людини під час їх здійснення завжди обмежуються правами інших людей, хоча на практиці визначити ці межі буває досить складно.

На думку французького письменника Віктора Гюго, «усвідомлення права розвиває усвідомлення обов'язку. Загальний закон — це свобода, яка закінчується там, де починається свобода іншого». Чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації, оскільки вони є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту.

У демократичному суспільстві свобода слова найповніше виражається у свободі преси (або свободі масової інформації) — це засноване на свободі слова

політичне (публічно-політичне) право поширювати ідеї, думки, інформацію через друковане слово та засоби масової комунікації без обмежень з боку влади й інших чинників. Згідно з поясненнями Постанови № 1 Пленуму Верховного суду України від 27 лютого 2009 р. під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитив на соціальна оцінка особи в очах оточення, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи слід розуміти набуту особою суспільну оцінку її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі під підприємницьких товариств, фізичних осіб — підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин.

Виняток становить надане в статті 2 Закону України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність» поняття ділової репутації, яка визначається як сукупність підтвердженої інформації про особу, що дає можливість зробити висновок про професійні та управлінські здібності такої особи, її порядність та відповідність її діяльності вимогам закону. Зазначене поняття застосовується до правовідносин, на які поширюється цей закон [9].

У зв'язку з цим статтею 32 Конституції України передбачено судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї, оскільки ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Саме звернення до суду (національних суддів і від 2007 р.

збільшився від соток довіри до Європейського суду з прав людини), згідно з соціологічним опитуванням (2014-2016), більшість опитаних респондентів (20,8 % у 2014 р., 14,3 % у 2015 р., 14,8 % у 2016 р.) вважають, незважаючи на зменшення довіри, найбільш ефективним способом захисту свого порушеного права [66].

Вибір способу захисту особистого немайнового права, зокрема права на повагу до гідності та честі, права на недоторканність ділової репутації, належить позивачеві. Водночас, особа, право якої порушено, може обрати як загальний, так і спеціальний способи захисту свого права, визначені законом, який регламентує конкретні цивільні правовідносини.

До таких спеціальних способів захисту належать, наприклад, спростування недостовірної інформації та/або право на відповідь (стаття 277 ЦК), заборона інформації, якою порушуються особисті немайнові права (стаття 278 ЦК) тощо.

Відповідно до статей 94, 277 ЦК фізична чи юридична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації.

Згідно з вищезазначеною постановою, суди України повинні враховувати такі відмінності:

а) при спростуванні поширена інформація визнається недостовірною, а при реалізації права на відповідь — особа має право на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права без визнання її недостовірною;

б) спростовує недостовірну інформацію особа, яка її поширила, а відповідь дає особа, стосовно якої поширено інформацію.

Право на звернення до суду з позовом про захист гідності, честі чи ділової репутації мають фізична особа (тобто громадянин, іноземець чи особа без громадянства) у разі поширення про неї недостовірної інформації, яка порушує її особисті немайнові права, а також інші зацікавлені особи (зокрема, члени її

сім'ї, родичі), якщо така інформація прямо чи опосередковано порушує їхні особисті немайнові права. Відповідно до положень статті 39 Цивільно-процесуального кодексу України при поширенні такої недостовірної інформації стосовно малолітніх, неповнолітніх чи недієздатних осіб з відповідним позовом до суду можуть звернутися їх законні представники [8].

Якщо поширено недостовірну інформацію про особу, яка померла, з відповідним позовом можуть звернутися члени її сім'ї, близькі родичі та інші зацікавлені особи, навівши в заяві такі обставини: характер свого зв'язку з особою, щодо якої поширено недостовірну інформацію; у який спосіб це порушило особисті немайнові права особи, яка звертається до суду.

У разі поширення недостовірної інформації, що порушує особисті немайнові права юридичної особи або її структурного підрозділу, позов може подати орган цієї юридичної особи. Хоча свобода слова та свобода ЗМІ є дуже близькими поняттями, вони не є абсолютно ідентичними. Свобода масової інформації є невід'ємною частиною загального принципу «свободи інформації» і виступає важливою умовою утвердження демократії, створення правової соціальної держави, досягнення і підтримки суспільної згоди.

У сучасному суспільстві засобам масової інформації належить одна з найбільш важливих ролей в формуванні суспільної думки, підвищенні правосвідомості й правової культури громадян. Саме через ЗМІ здійснюється регулювання правової, соціальної і політичної поведінки, етичні та психологічні сенси життя. Але зловживання свободою масової інформації, яке виявляється в порушенні прав людини чи нехтуванні суспільними інтересами, стає все більш масовим явищем.

Неправомірне поширення правових гарантій «свободи масової інформації» фактично виводить ЗМІ зі сфери державно-правового регулювання, зумовлює їх деструктивну суспільну роль. Негативний вплив здійснюється через суперечливість та недосконалість правового регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері [31, с. 12].

Суб'єктами відповідальності, тобто відповідачами у справі про захист гідності, честі чи ділової репутації є фізична або юридична особа, яка поширила недостовірну інформацію, а також автор цієї інформації. Якщо подано позов про спростування інформації, опублікованої в ЗМІ, то належними відповідачами є автор і редакція відповідного засобу масової інформації чи інша установа, що виконує її функції, оскільки згідно зі статтею 21 Закону «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» редакція або інша установа, яка виконує її функції, здійснює підготовку та випуск у світ друкованого засобу масової інформації [5].

У разі, коли редакція друкованого засобу масової інформації не має статусу юридичної особи, належним відповідачем є юридична особа, структурним підрозділом якої є редакція. Якщо редакція не є структурним підрозділом юридичної особи, то належним відповідачем виступає засновник друкованого засобу масової інформації. У разі, коли інформація була поширена у засобі масової інформації з посиланням на особу, яка є джерелом цієї інформації, ця особа також є належним відповідачем.

При опублікуванні чи іншому поширенні спірної інформації без зазначення автора (наприклад, у редакційній статті) відповідачем у справі має бути орган, що здійснив випуск засобу масової інформації. У зв'язку з цим допускається державне втручання в процес здійснення даних свобод у вигляді визначення окремих заборон і обмежень на поширення окремих повідомлень і матеріалів, що, однак, не повинно перешкоджати ефективному виконанню ЗМІ своєї основної функції – надання суспільству достовірної, повної і об'єктивної інформації.

Відповідачем у разі поширення спірної інформації в Інтернеті є автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайт, особи яких позивач повинен зазначити в позовній заяві (пункт 2 частини другої статті 119 ЦПК) [8].

Якщо автор поширеної інформації невідомий або його особу та/чи місце проживання (місцезнаходження) неможливо визначити, а також коли інформація є анонімною і доступ до сайту є вільним, належним відповідачем є власник веб-сайту, на якому розміщено зазначений інформаційний матеріал, оскільки саме він створив технологічну можливість та умови для поширення недостовірної інформації.

Дані про власника веб-сайту можуть бути витребувані відповідно до положень ЦПК в адміністратора системи реєстрації та обліку доменних назв та адреси українського сегмента мережі Інтернет.

Якщо недостовірною інформацією, що ганьбить гідність, честь чи ділову репутацію, розміщена в інтернеті на інформаційному ресурсі, зареєстрованому у визначеному законом порядку як засіб масової інформації, то при розгляді відповідних позовів судам слід керуватися нормами, що регулюють діяльність засобів масової інформації.

Вирішуючи питання про визнання поширеної інформації недостовірною, суди повинні визначати характер такої інформації та з'ясовувати, чи є вона фактичним твердженням, чи оцінним судженням. Відповідно до частини другої статті 47-1 Закону України «Про інформацію» оцінними судженнями, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема гіпербол, алегорій, сатири. Оцінні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості [4].

Таким чином, відповідно до статті 277 ЦК не є предметом судового захисту оцінні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і вад, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній судовій

практиці Європейського суду з прав людини при тлумаченні положень статті 10 Конвенції.

Якщо особа вважає, що оцінні судження або думки, поширені в засобі масової інформації, принижують її гідність, честь чи ділову репутацію, а також інші особисті немайнові права, вона може скористатися наданим їй частиною першою статті 277 ЦК та відповідним законодавством правом на відповідь, а також на власне тлумачення справи (стаття 37 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», стаття 43 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») у тому ж засобі масової інформації з метою обґрунтування безпідставності поширених суджень, надавши їм іншу оцінку.

Якщо суб'єктивну думку висловлено в брутальній, принизливій чи не пристойній формі, що ганьбить гідність, честь чи ділову репутацію, на відповідача може бути покладено обов'язок відшкодувати моральну шкоду.

Наведені в статті 42 Закону «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» підстави звільнення від відповідальності за публікацію відомостей, які не відповідають дійсності, принижують честь і гідність громадян і організацій, порушують права і законні інтереси громадян або являють собою зловживання свободою діяльності друкованих засобів масової інформації і правами журналіста, є вичерпними, а тому розширеному тлумаченню чи вільному редагуванню не підлягають [5].

Це такі підстави: 1) відомості одержано від інформаційних агентств або від засновника (співзасновників);

2) вони містяться у відповіді на інформаційний запит щодо доступу до офіційних документів і запит щодо надання письмової або усної інформації, наданої відповідно до вимог Закону України «Про інформацію»;

3) вони є дослівним відтворенням офіційних виступів посадових осіб державних органів, організацій і об'єднань громадян;

4) вони є дослівним відтворенням матеріалів, опублікованих іншим друкованим засобом масової інформації з посиланням на нього;

5) в них розголошується таємниця, яка спеціально охороняється законом, проте ці відомості не було отримано журналістом незаконним шляхом [5].

При цьому в зазначених випадках засоби масової інформації звільняються лише від обов'язку щодо відшкодування збитків та моральної шкоди. Оскільки спростування поширеної недостовірної інформації не є способом цивільноправової відповідальності, бо не має компенсаційного та майнового характеру, то на засоби масової інформації може бути покладено обов'язок опублікувати спростування.

Крім того, відповідно до частини другої статті 302 ЦК фізична особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел (інформація органів державної влади, органів місцевого самоврядування, звіти, стенограми тощо), не зобов'язана перевіряти її достовірність та не несе відповідальності в разі її спростування.

Отже, наявність певних об'єктивованих законодавцем меж свідчить про те, що, здійснюючи своє право, особа не може реалізовувати його абсолютно вільно, вона повинна діяти в межах, які окреслив законодавець. Проте, крім меж здійснення, які легітимують ся безпосередньо в законодавстві, особа повинна враховувати також і те, що вона як член певної соціальної групи, задовольняючи власні інтереси шляхом реалізації своїх прав, повинна діяти з урахуванням інтересів інших учасників, які також задля задоволення власних інтересів реалізують на дані їм права. І оскільки інтереси цих осіб можуть виявитись кардинально протилежними, то ми і маємо таку ситуацію, яка іменується «зіткненням прав». І саме це зіткнення при зводить до того, що, не знаючи меж свого права, особа починає реалізовувати його більшою мірою, ніж це можливо (дозволено законом), що сприяє виникненню такого феномену, як «зловживання правом».

Свобода засобів масової інформації покладає на них певні обов'язки перед суспільством та відповідальність (у разі порушення меж, визначених у законодавстві) перед законом. З цього випливає необхідність: 1) перевіряти

інформацію перед її поширенням; 2) поширювана інформація має бути якомога більш повною; 3) обов'язковою є об'єктивне подання інформації, оскільки будь-яке перекручення чи спотворення інформації є неприпустимим. У своїй професійній діяльності ЗМІ загалом і журналісти зокрема не повинні забувати, що основна мета свободи слова – створення простору для формування освіченого й поінформованого суспільства, здатного самостійно оцінювати стан справ громади.

Висновки до першого розділу

Право на свободу слова, як будь-яке інше конституційне право не виключає історичний аспект свого становлення. В різні періоди функціонування держави України та загалом усіх держав світу, свобода слова займала особливе місце серед інших прав та свобод людини і громадянина. Також підходи до тлумачення і розуміння даного права різнилися між собою в залежності від пройденого етапу буття, тих чи інших сутичок чи війн, і нарешті – від світогляду самих підвладних та керуючих верств населення. Останнє є яскравим проявом застосування філософського (діалектичного) методу трактування суті свободи як загального явища та свободи слова як більш конкретного. Це пояснюється тим, що поняття свободи носило неоднозначний характер, через що різні філософські школи та різні філософи намагалися порізно зрозуміти сутність свободи. Розбіжність думок має широкий прояв: від абсолютизації свободи, що зводилась до відсутності будь-яких обмежень у діях людини, аж до розуміння свободи як виключно внутрішнього стану особи, що звужувалось до твердження, начебто свобода людини існує тільки в ній самій, а отже, у навколишньому світі все детерміновано і людина на розвиток подій повпливати ніяким чином не в змозі.

Свободу слова (вираження поглядів) можна розглядати у двох аспектах:

по-перше, як природне право (право як загальносоціальне явище), і по-друге, як суб'єктивне юридичне право.

Структурними елементами свободи слова як суб'єктивного юридичного права є такі можливості: вільно виражати свої погляди; збирати інформацію та ідеї; зберігати інформацію та ідеї; використовувати інформацію та ідеї; поширювати інформацію та ідеї.

У практиці Європейського суду з прав людини справи за участі преси складають окрему категорію справ за статтею 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод.

РОЗДІЛ 2. Нормативно-правове забезпечення і регулятивні важелі дотримання права на свободу слова в національних та міжнародних нормативно-правових актах

2.1. Законодавча регламентація права на свободу слова за українським законодавством

Проблема визначення права людини і громадянина на свободу слова та порівняльний аналіз закріплення на офіційному рівні даного виду громадянських прав особи в національних та міжнародних нормативноправових актах за своїм змістом та правовою природою є достатньо актуальним та визначальним питанням не лише теорії і філософії права, а й взагалі юридичної практики.

Актуальність даної проблематики пояснюється тим, що в історії людства питанням свободи думки, слова і переконань надавалася і надається велика увага — саме тому дана тема постійно підлягає вивченню та узагальненню з боку теоретиків та дослідників.

При цьому слід не забувати, що свобода слова починається із свободи особи взагалі. І тому логічно буде стверджувати, що право людини та громадянина на свободу слова витікає із загального поняття права на свободу особи. З метою доведення даного твердження слід визначити зміст поняття свободи.

Свобода в широкому розумінні — це можливість і здатність людини робити вибір згідно зі своїми, ніким не нав'язаними переконаннями, обумовлювати свої вчинки світоглядними уявленнями, сформованими за власним бажанням.

Дуже вдале визначення поняття свободи було сформульовано за часів Великої Французької революції, в період якої свобода вже вважалася природним правом людини і громадянина та трактувалася як свобода робити все, що не завдає шкоди іншому.

Виняткове значення свободи слова влучно сформулював англійський драматург Р. Шерідан у відомому афоризмі: «Свобода преси — єдина з громадянських свобод, яка здатна гарантувати всі останні».

Свобода слова — досить небезпечне, але конче потрібне демократичній державі право людини. «Держава може дійти сум'яття, — писав французький консервативний політик де Бональд, — внаслідок того, що пишуть часописи, але вона може загинути внаслідок того, про що вони мовчать» [57, с. 78].

У свою чергу енциклопедичний словник визначав свободу як здатність людини діяти у відповідності із своїми інтересам і цілями, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності. При цьому було дуже істотне доповнення: люди не є вільними у виборі об'єктивних умов своєї діяльності, що виступають як необхідність, але вони мають конкретну і відносну свободу, коли зберігають можливість у виборі цілей або засобів їх досягнення. Тому можна сказати, що свобода у трактувалася, так би мовити, як свобода наполовину: тобто існували певні об'єктивні умови, що не залежали від людини, але які істотно впливали на вибір її дій і вчинків.

Свобода особистості — один із основоположних принципів розвинутої демократичної правової держави, що означає економічні, правові та соціальні можливості людини чинити, діяти відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей у конкретних умовах об'єктивної дійсності [34, с. 78].

Будь-який вид свободи індивіда (політична, інтелектуальна, особиста) в умовах громадянського суспільства може бути реальним лише за умови володіння ним економічною свободою, а остання, в свою чергу, забезпечується наявністю у нього власності. Тобто найголовнішими ідеями, що свідчать про реальність громадянського суспільства, завжди визнаються дві умови, а саме: — забезпечення свободи та обґрунтованої нею автономної особистості; — демократичне вирішення проблеми власності та її форм, що забезпечують цю автономію і свободу [35, с. 87].

Право на свободу особи слова в загальній класифікації видів прав відноситься до особистих (громадянських, або фізичних) прав, які слугують гарантією індивідуальної автономності та свободи, засобом захисту суб'єктів від свавілля з боку держави та інших людей. Особисті права і свободи виникають від народження людини та існують довічно. Вони є невідчужуваними, тобто не можуть бути обмеженими чи скасованими органами влади; не можуть бути передані чи подаровані іншим суб'єктам; особа не може відмовитися від цих прав.

Це природні права людини, що визнаються та закріплюються державою, гарантують їй певний рівень свободи та забезпечують фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантують невтручання в індивідуальне життя. Особиста свобода гарантує усвідомлення соціальної цінності людини та вироблення правильного ставлення до інших людей та до суспільства в цілому. Правове закріплення цієї свободи надає можливість не лише забезпечити усвідомлене ставлення до неї суб'єкта, а й перешкодити абсолютизації відособленості особи [53, с. 55].

Право людини на свободу слова є наріжним каменем незалежності членів громадянського суспільства від держави, підпорядкованості держави громадянському суспільству. Очевидно, що без цього права суспільство не в змозі протистояти інформаційній експансії держави, відстояти власний погляд на події, які відбуваються [53, с. 136].

Чинна Конституція України в статті 34 регламентує і гарантує право людини та громадянина на свободу слова: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [2].

Тому право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань означає свободу збирати, зберігати, використовувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір, без втручання держави та інших соціальних інституцій [35, с. 184].

Отже, свободу людини як юридичну категорію, відповідно до змісту Конституції України, характеризують такі основні риси: — люди вільні від свого народження, ніхто не має права порушувати їхні природні права, до того ж саме держава у демократичному суспільстві є головним гарантом свободи людини; — людина вільна робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством; — люди мають рівні можливості, що закріплені правом. Разом з тим свобода людини як об'єктивна реальність далеко виходить

за межі, врегульовані правом, і має свої витoki в системі інших соціальних норм, що панують у демократичному суспільстві.

У широкому розумінні свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус. У вузькому, правовому тлумаченні свобода є можливістю людини вчиняти ті чи інші конкретні дії в межах, встановлених правом.

Свобода слова є гарантом духовної і творчої свободи, не обмеженої обов'язковою ідеологією. Тому свобода слова тільки тоді є реальними, коли вона спирається на право вільно збирати, використовувати і поширювати інформацію у будь-який спосіб на свій вибір, що має забезпечуватися державою шляхом сприяння створенню розгалуженої і розвинутої системи, державних і недержавних засобів масової інформації, інших її джерел, державного переслідування всіх соціальних суб'єктів, що перешкоджають вільному отриманню і поширенню інформації [35, с. 185].

Наступним національним законодавчим актом, що гарантує та закріплює право людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань, є Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16.11.1992р. № 2782-ХІІ [5].

Відповідно до змісту положень статті 2 Закону, «свобода слова і вільне вираження у друкованій формі своїх поглядів і переконань гарантуються Конституцією України і означають право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку відкриту за режимом доступу інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації. Друковані засоби масової інформації є вільними».

Дотичним правом до права на свободу слова є право на свободу думки, переконань та вираження поглядів. Важливим нормативно-правовим актом, що закріплює та гарантує право на свободу думки та переконань, є Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-ІІІ, стаття 9 якого закріплює право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації: «Кожна

дитина має право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, отримання інформації, що відповідає її віку.

Це право включає свободу розшукувати, одержувати, використовувати, поширювати та зберігати інформацію в усній, письмовій чи іншій формі, за допомогою творів мистецтва, літератури, засобів масової інформації, засобів зв'язку (комп'ютерної, телефонної мережі тощо) чи інших засобів на вибір дитини. Їй забезпечується доступ до інформації та матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, особливо тих, які сприяють здоровому фізичному і психічному розвитку, соціальному, духовному та моральному благополуччю. Діти мають право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями стосовно їхньої діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення. Здійснення прав дитини на вільне висловлювання думки та отримання інформації може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету та неупередженості правосуддя». Отже, в нашій державі на законодавчому рівні закріплений принцип заборони дискримінації прав і свобод особи за ознакою віку.

Як впливає із законодавчих положень, право людини і громадянина на свободу слова, думки та переконань тісно пов'язано із правом особи на інформацію.

Основоположним нормативно-правовим актом, що закріплює та гарантує особі право на інформацію, крім Конституції України, є Закон України «Про інформацію» № 2657-XII від 02.10.1992 р., відповідно до положень статті 9

якого: «Всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Реалізація права на інформацію громадянами, юридичними особами і державою не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України» [4].

Зміст наведеної вище статті говорить, що метою і завданням Закону України «Про інформацію» є встановлення загальних правових основ одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплення права особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України, а також регулювання доступу до інформації та забезпечення її охорони, захисту особу та суспільства від неправдивої інформації.

Стаття 5 Закону України «Про інформацію» наводить перелік основних принципів інформаційних відносин в Україні:

- гарантованість права особи на інформацію;
- відкритість, доступність інформації та свобода її обміну;
- об'єктивність, вірогідність інформації;
- повнота і точність інформації;
- законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Право особи на інформацію також підтверджується змістом статті 6 Закону України «Про інформацію», відповідно до якої одним з головних напрямів і способів державної інформаційної політики є забезпечення доступу громадян до інформації. Проте не лише Закон України «Про інформацію»

визначає право людини і громадянина на інформацію — Цивільний кодекс України, теж містить важливі в цьому напрямі законодавчі положення [4].

Відповідно до статті 302 ЦК, «Фізична особа має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

2.2. Міжнародне регулювання забезпечення права на свободу слова: особливості нормативного закріплення

Свобода слова, визначена у Французькій декларації прав людини та громадянина 1789 року як одне з найцінніших прав людини, сьогодні вважається фундаментальною і розглядається як невід’ємна складова демократичного суспільства. Гарантії захисту цієї свободи містяться практично в усіх основних сучасних міжнародно-правових документах у сфері захисту прав людини як на універсальному, так і на регіональному рівнях, зокрема, у Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року, Міжамериканській конвенції з прав людини 1969 року, Африканській хартії прав людини та прав народів 1981 року,

Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

До основоположних міжнародних нормативно-правових актів, що закріплюють та гарантують право людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань, відносяться в першу чергу такі, як: Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 04.11.1950 р., ратифікована Україною 17.07.1997 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН №2200 (XXI) від 16.12.1966 р.; Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 36/55 від 25.11.1981 р.; Документ Копенгагенської наради Конференції по людському виміру СБСЄ від 29.06.1990 р.; Договір (проект) про запровадження Конституції для Європи (2003/C169/01), ухвалений консенсусом Європейського Конвенту 13 червня та 10 липня 2003 р.; Підсумкова декларація Варшавського саміту, прийнята 16-17 травня 2005 р. та ін.

Відповідно до статті 18 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на свободу думки; це право включає свободу змінювати свої переконання.

Згадані вище законодавчі положення доповнюються змістом статті 19 Декларації, відповідно до якої кожна людина має право на свободу переконань та їх вільне вираження; це право включає свободу безперешкодно дотримуватись своїх переконань.

Ці нормативно-правові положення закріплено і в статтях 9 і 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Слід зазначити, що формулювання статті 9 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод ґрунтується на розрізненні двох сфер існування свободи думки, совісті й віросповідання [1].

Перша – внутрішній елемент цієї свободи, тобто свобода особи щодо власних думок, совісті та віросповідання, тим часом як друга – зовнішній елемент, тобто свобода вираження своєї релігії чи вірування, яка, власне, може підлягати обмеженню. Відповідно, ніяке обмеження не може бути застосоване щодо першого елемента цієї свободи, який є абсолютним та необмеженим з огляду на свою природу.

Стаття 9 Конвенції захищає переважно сферу особистих переконань. Більше того, вона захищає діяльність, що нерозривно пов'язана із цими позиціями, тобто богослужіння чи релігійні обряди, що є аспектами віросповідання чи віри у загальноновизнаній формі.

Судова практика й доктрина узгоджуються щодо того, що свобода вираження поглядів є невід'ємною гарантією належного функціонування демократії. Ця гарантія міститься у статті 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [73, с. 421].

Система захисту свободи вираження, що встановлена в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, визначає такі права, що підлягають захисту:

- свобода дотримуватись поглядів;
- свобода розповсюдження інформації та ідей;
- право на одержання інформації. Стаття 10 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає свободу вираження поглядів в подвійному значенні:
 - свобода вираження поглядів як надбання суспільства, що забезпечує вільні публічні дебати й відповідно вважається основним елементом розвитку демократії (тобто як об'єктивна суспільна цінність, а не тільки як суб'єктивне право);
 - свобода вираження поглядів як особисте право, яке включає не тільки право кожного на отримання інформації та ідей, але й право висловлювати думки та ідеї. Така подвійна природа цього права означає, що порушення права

на свободу вираження поглядів стосується не тільки окремої особи, але й інтересів суспільства у цілому [73, с. 431].

Прийнята Радою Європи 1950 року Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод стала першим міжнародним договором у сфері захисту прав людини, який не тільки закріпив усі основні громадянські та політичні права людини (надавши важливого значення й свободі вираження поглядів), а й передбачив ефективний контрольний механізм їхнього захисту. Окрім того, саме завдяки діяльності Європейського суду, його розширеному еволюційному тлумаченню положень Конвенції більшість її статей, які було сформульовано у загальній, абстрактній формі, набули подальшого розвитку, відобразивши сучасні європейські цінності й досягнення.

Наша держава ратифікувала Європейську конвенцію 1997 року, відкривши особам, котрі перебувають під її юрисдикцією, доступ до Європейського суду з прав людини. Окрім обов'язку виконувати рішення суду, винесені проти неї, Україна, як і будь-яка із 47 держав-учасниць ЄКПЛ, зобов'язалася привести своє законодавство у відповідність із положеннями документа. Тому аналіз практики Європейського суду щодо кожної зі статей Конвенції, у тому числі рішень, які вже винесено проти України, є надзвичайно важливим для вдосконалення вітчизняного законодавства й практики, сталого демократичного розвитку країни.

Зважаючи на практику Європейського суду з прав людини, свобода висловлення поглядів має розглядатися як невід'ємна гарантія функціонування демократії, «суттєве підґрунтя демократичного суспільства, основна умова його прогресу та розвитку кожної особистості». Аналогічне тлумачення ролі свободи вираження поглядів у демократичному суспільстві притаманне конституційному праву багатьох розвинених держав [73, с 423.].

Положення, викладені в Загальній декларації прав людини та Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, дублюються і в Міжнародному пакті про громадянські та політичні

права (статті 18 і 19). Преамбула Декларації ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань містить дуже важливі в світлі нашого дослідження положення: «Ігнорування та порушення прав людини та основних свобод, зокрема права на свободу думки, совісті, релігії або переконань будь-якого роду, є прямо чи побічно причиною війн та тяжких страждань людства. Релігія або переконання є для кожного, хто їх дотримується, одним з елементів його розуміння життя, тому свободу релігії або переконань слід повністю дотримуватися та гарантувати».

Ч. 3 ст. 1 даної Декларації містить вказівку на умови, за яких може відбуватися обмеження права людини на свободу думки, слова і переконань: «Свобода виражати переконання належить лише обмеженням, встановленим законом та необхідним для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я та моралі, рівно як і основних прав і свобод інших осіб».

П. 9.1 Документа Копенгагенської наради Конференції по людському виміру СБСС від 29.06.1990 р. право людини на свободу слова, думки та переконань трактує дещо ширше, включаючи до вказаного права особи і право на спілкування: «Це право включає свободу дотримуватися своєї думки та отримувати та розповсюджувати інформацію та ідеї без втручання з боку державних влад та незалежно від державних кордонів. Здійснення цього права може бути предметом лише таких обмежень, які передбачені законом та відповідають міжнародним стандартам».

Договір (проект) про запровадження Конституції для Європи (2003/С169/01), ухвалений консенсусом Європейського Конвенту 13 червня та 10 липня 2003 р., містить статтю II-10, яка закріплює свободу думки, совісті та віросповідання, та статтю II-11, що закріплює свободу виявляти погляди та свободу інформації.

Підсумкова декларація Варшавського саміту зазначає, що однією з основних задач Ради Європи на наступні роки є зміцнення демократії, ефективного правління та верховенства закону в державах — членах РЄ, а це, в

свою чергу, означає, що глави держав та урядів держав — членів Ради Європи підтвердили свою прихильність тому, щоб гарантувати та розвивати свободу слова.

П. 3 Декларації називається «Боротьба з кіберзлочинністю та зміцнення прав людини в інформаційному суспільстві» і містить положення щодо гарантування права особи на свободу слова, думки та своїх переконань: «Ми підтверджуємо важливість дотримання прав людини в інформаційному суспільстві, зокрема, свободи вираження своєї думки. Рада Європи і далі буде розроблювати принципи та основні напрями для забезпечення дотримання прав людини та верховенства закону в інформаційному суспільстві. Рада Європи буде займатися проблемами, що виникають в зв'язку з використанням інформаційних та комунікаційних технологій з метою захисту прав людини по відношенню до порушень, пов'язаних із зловживаннями інформаційних та комунікаційних технологій». Отже, як видно, свобода вільного вираження поглядів, думок та переконань є основоположною для свободи взагалі. Вона є основою будь-якого демократичного суспільства, наріжним каменем демократичних установ та є суттєвою для їх функціонування [73, с. 420].

У практиці Європейського Суду з прав людини свобода вираження думок, поглядів і переконань з самого початку посідала окреме і доволі помітне місце, оскільки вона, за висловом Суду, становить суттєве підґрунтя демократичного суспільства та основну умову його прогресу і розвитку кожної особистості.

Надзвичайно важливе значення для політичного життя й стабільного демократичного розвитку держави мають свобода слова у засобах масової інформації. На засоби масової інформації покладено обов'язок правдиво й безпристрасно повідомляти громадськості будь-яку інформацію, що має суспільний інтерес. В іншому разі, на думку Європейського суду з прав людини, ЗМІ не зможуть виконувати функцію «сторожового пса інтересів суспільства» [94].

Про роль преси як політичного «наглядача» вперше йшлося у загальновідомому рішенні у справі «Лінгенс проти Австрії». Журналіст критикував тодішнього канцлера Австрії, за що суд виніс ухвалу про сплату штрафу. У своєму рішенні Європейський суд зробив надзвичайно важливий висновок, який сьогодні сприяє розвитку не тільки журналістики, а й демократії загалом: свобода преси дає громадськості одну з найкращих можливостей дізнатися про наміри й позицію політичних лідерів, сформувавши про них власну думку.

Політичний плюралізм є основою концепції демократичного суспільства, тому можливість критикувати державні органи, державних діячів, політиків у більшості держав має ширші межі, а засоби масової інформації відповідно мають особливий статус. Тобто політичного діяча можна критикувати більше, аніж приватну особу. Європейський суд обґрунтовує сформульований принцип тим, що політики свідомо й неминуче залишають кожне своє слово чи вчинок відкритим для безпосереднього докладного аналізу широкою громадськістю, в тому числі й журналістами.

Водночас принципи загального захисту репутації, честі, гідності поширюються на всіх осіб (відповідно й політичних діячів). Так, незважаючи на гарантії захисту свободи слова та преси, встановлені Європейським судом із прав людини, останній завжди нагадує про те, що така свобода не є абсолютною, а гарантії захисту приватного особистого життя поширюються і на політичних діячів, а також членів їхніх родин, якщо, звісно, розповсюдження такої особистої інформації не викликане міркуваннями громадського інтересу [98, с. 600]. Така позиція суду свідчить про обстоювання ним принципу необхідності зіставлення особистої репутації з потребою відкритого обговорення політичних питань.

Загалом практика Європейського суду з розгляду справ, пов'язаних із задоволенням національними судами позовів високопосадовців і політиків про дифамацію, є досить широкою. Декілька рішень із цього питання було винесено

й проти України. Так, справа «Українська Прес-Група проти України» стосувалася публікації в газеті «День» кількох статей із критичними висловлюваннями на адресу двох українських політиків, які були кандидатами на посаду Президента України під час виборів 1999 року. Національний суд задовольнив позови політиків, установивши, що інформація в цих статтях мала неправдивий характер, бо заявником не було доведено її правдивість, та призначив сплату компенсації за моральну шкоду політикам.

Європейський суд наголосив, що на час розгляду справи українське законодавство визначало необхідність доведення правдивості будь-яких поширених «відомостей» у цивільному провадженні, не розрізняючи оціночні судження та викладення фактів. Такі законодавчі положення могли бути підставою прийняття рішень, несумісних із положеннями та принципами статті 10 Конвенції. Однак Європейський суд підтвердив, що журналіст використовував доволі саркастичні висловлювання, які могли шокувати та образити відповідних осіб. Зрештою судом було підтверджено важливість сформульованого чверть століття тому принципу відкритості політиків для жорсткої критики та прискіпливого спостереження, хоча й наголошено, що свобода журналістських висловлювань також припускає певну міру перебільшення чи навіть провокацію [94].

Установивши порушення Україною статті 10 ЄКПЛ у зазначеній справі, Європейський суд звернув увагу на дві системні проблеми: по-перше, відсутність підстав для розрізнення в судовій практиці оціночних суджень та фактів і, по-друге, відсутність диференціації стандартів захисту честі та гідності пересічних осіб і політичних діячів. Це рішення сприяло внесенню змін до національного законодавства з метою усунення першої проблеми, хоча, на думку вітчизняних науковців, певна плутанина в тлумаченні цих понять усе ще зберігається. Нерозв'язаною в національному законодавстві та практиці залишається й друга проблема [30, с. 531].

У рішенні в справі «Ляшко проти України» [Lyashko v. Ukraine. Рішення від 10 серпня 2006 р.] Європейський суд розглядав сумісність із вимогами статті 10 Конвенції визнання національними судами головного редактора щоденної газети «Політика» винним у навмисному клепі, безпідставному звинуваченні у вчиненні тяжкого злочину та зловживанні посадовим становищем, а також призначення йому покарання у вигляді двох років позбавлення волі умовно з випробувальним терміном два роки з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій у засобах масової інформації, строком на два роки. Такий вирок було винесено за публікацію чотирьох статей, що стосувалися виконувача обов'язки Прем'єр-міністра України.

Європейський суд визнав, що зміст цих статей був надзвичайно жорсткий, однак з огляду на те, що вони мали серйозний суспільний інтерес та стосувалися публічних осіб і політиків, застосована термінологія не повинна була вважатися надмірною. Крім того, суд наголосив, що рішення про покарання у вигляді двох років позбавлення волі з позбавленням права обіймати певні посади, ухвалене за результатами судового розгляду, який тривав кілька років, могло мати «охолоджувальний ефект» для свободи висловлення викладу заявника.

Цей висновок Європейського суду підтверджує ще один принцип свободи слова, викладений у статті 10 Конвенції: встановлення в національному законодавстві держав штрафних санкцій, сплати компенсації за завдану моральну шкоду, спростування поширеної інформації, опублікування вибачення є сумісними з положеннями статті 10 та можливостями обмеження закріпленої свободи, втім, можливість кримінального покарання у вигляді позбавлення волі суперечить стандартам цієї статті.

Сформульовані Європейським судом принципи прийнятності жорсткої, гострої критики та емоційно забарвлених виразів з метою привернення уваги суспільства до гострих проблем, необхідності виявлення політиками

толерантності до критики з боку засобів масової інформації, впровадження в законодавстві положень про розрізнення фактів та оціночних суджень залишаються актуальними й нині та повною мірою використовуються судом під час розгляду справ, що стосуються статті 10 ЄКПЛ.

Позаяк ЗМІ стоять на сторожі прав і свобод у суспільстві, для ефективного виконання зазначеної функції Європейський суд сформулював принцип вищого рівня захисту, визначивши його в рішенні у справі «The Sunday Times» проти Сполученого Королівства» [100].

Справді, свобода слова може бути обмежена, однак такі обмеження в демократичному суспільстві мають визначатися необхідністю відповідати закону, мати законну мету тощо. Водночас суд наголосив, що широка громадськість мала повне право одержувати інформацію щодо судової справи, про деякі факти якої йшлося у забороненій до публікації статті в «The Sunday Times». Було також узято до уваги спокійний поміркований тон статті, тривалість судового провадження та широке публічне обговорення проблеми, якій присвячено публікацію. Відповідно, Європейський суд установив, що суспільний інтерес буде задоволено в кращий спосіб, якщо населення матиме в своєму розпорядженні максимум інформації, задля чого має бути встановлено належний рівень захисту для преси. Визначений 1979 року принцип і сьогодні є актуальним і використовується як Європейським судом, так і державами-учасницями Конвенції на національному рівні.

Окрім визначених принципів та гарантій, Європейський суд звертає увагу й на джерела інформації, які використовують ЗМІ. Так, у справі «Газета «Україна-Центр» проти України» заявник (газета «Україна-Центр») опублікував статтю, яка містила інформацію журналіста щодо звинувачення кандидата на посаду міського голови в замовному вбивстві, представлену на прес-конференції цього кандидата в Українському незалежному інформаційному агентстві новин (УНІАН). У рамках розгляду цивільного позову національні суди визнали опубліковану інформацію дифамаційною, неправдивою, не

підтвердженою офіційними джерелами та присудили сплатити значну компенсаційну суму позивачеві. Заявник стверджував, що національний суд не зважив на те, що опублікована інформація була доступною широкій громадськості та опублікована на сайті УНІАН. Окрім того, пропозиції щодо публікації спростування, які надавала газета як до, так і протягом судового розгляду, були відхилені.

У цьому рішенні Європейський суд повторив установлений раніше принцип свободи слова та захисту журналістів, зазначивши, що «повідомлення новин, засноване на інтерв'ю або відтворенні висловлювань інших осіб, відредагованих чи ні, становить один із найважливіших засобів, за допомогою яких преса може відігравати свою важливу роль «сторожового пса суспільства». В таких справах слід розрізняти ситуації, в яких дані висловлювання належали журналісту чи були цитатою висловлювання іншої особи, оскільки покарання журналіста за участь у розповсюдженні висловлювань інших осіб суттєво заважатиме пресі сприяти обговоренню питань суспільного значення та не повинно розглядатися, якщо для іншого немає винятково вагомих причин». Отже, Європейський суд у рішеннях проти України також підтвердив право журналістів на використання опублікованої та доступної інформації.

Враховуючи розвиток технологій та Інтернет-ресурсів, не менш гостро для представників ЗМІ постає і проблема можливості правомірного використання інформації зі «всесвітньої павутини». За приклад можна взяти рішення Європейського суду у справі «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» [76, с. 239].

Поширеною практикою газети-заявника у зв'язку з проблемами фінансування стало відтворення інформації, отриманої з інших джерел. Публікація анонімного листа, написаного нібито від імені працівника Служби безпеки України, про зв'язок певних посадових осіб з організованою злочинністю та їхню участь у корупційних діяннях дала підстави особі, означеній у статті членом злочинного угруповання та організатором убивств,

звернутися з позовом про дифамацію до суду. Національний суд не тільки визнав газету винною, присудивши компенсацію моральної шкоди та обов'язок спростувати поширену інформацію, а й зобов'язав головного редактора надрукувати публічне вибачення, що взагалі не було передбачено українським законодавством.

Європейський суд установив, що спірна публікація була дослівним відтворенням матеріалу, розміщеного на сайті Інтернет-новин, із посиланням на відповідний ресурс та коментарями редакції газети. Останньою було зазначено, що інформація може бути неправдивою, а читачі, відповідно, мають право надсилати свої коментарі та інформацію з цього питання, що свідчить про намагання редакції газети відмежуватися від змісту матеріалу. Європейський суд, установивши порушення статті 10 Конвенції щодо відсутності адекватних гарантій використання журналістами інформації, отриманої з мережі Інтернет, визнав, що відсутність чітких, зрозумілих, доступних положень у національному законодавстві щодо використання журналістами інформації з Інтернет-джерел призводить до неможливості передбачення ними наслідків своїх дій.

Отже, Європейський суд у рішенні «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» підтвердив порівняно новий принцип щодо важливого значення Інтернету для діяльності ЗМІ та свободи слова загалом, необхідності встановлення державами-учасницями чітких юридичних норм для визначення можливості використання журналістами інформації з Інтернет-джерел без страху застосування проти них санкцій. Відсутність належної нормативної бази може, на думку суду, слугувати для ЗМІ перепорою на шляху виконання функції «сторожів» демократії.

Узагалі, Європейський суд, окрім проблеми використання та посилання на інформацію й матеріали, опубліковані раніше в інших джерелах, у своїх рішеннях не раз звертав увагу на необхідність постійного розвитку механізмів захисту журналістів та їхніх джерел інформації, наголошуючи, що надзвичайно

важливим для гарантування свободи слова є захист конфіденційності журналістських джерел інформації. Принцип захисту журналістських джерел було закріплено в рішенні у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» [82], що підтвердило право журналіста на збереження конфіденційності його джерел, захист яких є однією з найважливіших умов свободи преси. Вимога представників держави розкрити журналістські джерела й матеріали та встановлення покарання за відмову зробити це розглядається Європейським судом як втручання у свободу преси, тому має бути належно обґрунтовано.

Захист джерел інформації може бути пов'язаний з обшуком приміщень, у тому числі з таким, що здійснюється на законних підставах. Проведення обшуків у квартирах та офісах журналістів з метою отримання даних про їхні джерела та встановлення відповідних «інформаторів» без будь-якої підозри щодо причетності безпосередньо самих журналістів до визначеної кримінальної діяльності також було визнано Європейським судом порушенням статті 10 Конвенції у рішеннях 2003 року у справах «Рьомен і Шмідт проти Люксембургу» й «Ернст та інші проти Бельгії» [25, с. 118]. 2010 року це питання розглядала й Велика Палата у справі «Санона Уїтгеверс Б.».

Суд дійшов висновку, що вилучення журналістських матеріалів, котрі містять конфіденційні джерела, без застосування спеціальної процедури, яка дасть можливість незалежній посадовій особі визначити потреби розслідування та захисту таких джерел, порушує вимоги статті 10 ЄКПЛ.

Тож, незважаючи на невелику кількість рішень, винесених проти України з приводу порушень статті 10 Конвенції, Європейський суд із прав людини підтвердив у них основні принципи свободи слова та преси, встановлені раніше, та визнав факти існування в нашій державі певних проблем імплементації конвенційних стандартів. Водночас необхідно підкреслити важливе значення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, згідно з положеннями якого національні суди мають застосовувати практику

Європейського суду як джерело права, що дає можливість представникам ЗМІ посилатися на встановлені судом стандарти й принципи, захищаючи свої права безпосередньо в органах національного судочинства.

Знання українськими журналістами своїх прав та механізмів їхнього захисту має допомагати їм відігравати вагомий роль у підтримці демократії в нашій державі. У цьому контексті не можна не погодитися з висловом президента Європарламенту Мартіна Шульца під час зустрічі з українськими журналістами, що «влада має побоюватися ЗМІ: в той момент, коли відбувається навпаки, демократія у небезпеці» [98].

Водночас Європейський суд постійно наголошує, що, незважаючи на широкі гарантії захисту преси, остання не може переступати певні межі, зокрема, що стосується репутації, прав інших осіб і необхідності запобігання розголошенню конфіденційної інформації. Дотримання цього балансу свідчатиме про високу правову культуру та зріле демократичне суспільство кожної держави [54, с. 54].

Слід зазначити, що в конституціях багатьох зарубіжних країн закріплено і гарантовано право особи на свободу думки, переконань і поглядів, що є невід'ємною рисою розвинутої демократичної правової держави.

Так, Конституція Японії об'єднує право на свободу думки із правом на свободу совісті: в статті 19 це право відображене в особистих правах у духовній сфері і передбачає свободу від ідеологічного нагляду. Японія є світською державою, і тому Конституція визнає свободу релігії, і, крім того, «державі і її органи повинні утримуватися від проведення релігійного навчання та будь-якої релігійної діяльності» (ст. 20) [37, с. 499].

Отже, на основі аналізу національних (українських) і міжнародних нормативно-правових актів, можна зробити висновок про те, що в Україні законодавча база з питань гарантування, захисту і охорони права людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань не така багата і різноаспектна, як в зарубіжних країнах. Це свідчить про те, що нашій державі та

її посадовцям необхідно не лише декларувати пріоритет прав і свобод особи, а й починати виконувати задекларовані принципи і положення. Розпочати цю діяльність, звичайно, необхідно із реального гарантування, охорони і захисту права на свободу слова, тому що саме цей вид особистих прав людини і становить основу її життєдіяльності та існування в суспільстві як основного елемента демократичної правової держави та розвинутого громадянського суспільства.

Висновки до другого розділу

Проблема визначення права людини і громадянина на свободу слова та порівняльний аналіз закріплення на офіційному рівні даного виду громадянських прав особи в національних та міжнародних нормативноправових актах за своїм змістом та правовою природою є достатньо актуальним та визначальним питанням не лише теорії і філософії права, а й взагалі юридичної практики.

Чинна Конституція України в статті 34 регламентує і гарантує право людини та громадянина на свободу слова: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. Здійснення цих

прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

До основоположних міжнародних нормативно-правових актів, що закріплюють та гарантують право людини і громадянина на свободу слова, думки і переконань, відносяться в першу чергу такі, як: Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р.; Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 04.11.1950 р., ратифікована Україною 17.07.1997 р.; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН №2200 (XXI) від 16.12.1966 р.; Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 36/55 від 25.11.1981 р.

Розділ 3. Концептуальні засади юридичного закріплення права на свободу слова у Інтернет-мережі

3.1. Структурні елементи свободи слова у Інтернет-мережі

Інтернет суттєво впливає на всі сфери людської діяльності та примножує можливості для спілкування: наразі більше учасників можуть користуватися більшою кількістю засобів масової комунікації для відправлення більшої кількості повідомлень із більшою швидкістю та все більшої кількості людей. Інтернет для сучасної спільноти громадян, що взаємодіють у комунікативній площині, відіграє ту саму роль, що й агора (ринкова площа чи місце народних

зборів) для жителів грецьких міст-держав чи форум для римлян. Тобто він є місцем для взаємодії з іншими людьми, для обговорення поточних подій та визначення своєї індивідуальної та групової ідентичності.

Інтернет однаковою мірою вплинув на еко-політичні та соціальнокультурні обставини життя, в умовах яких створюються смисли онлайн та купуються товари, а також здійснюються та порушуються права людини. Розширення сфери дії свободи вираження поглядів на Інтернет-простір має соціологічні, економічні та культурні наслідки, які впливають на нашу громадянську та політичну само визначеність.

Хоча Інтернет надає суттєві нові можливості для здійснення та захисту прав людини, можливості для порушення прав людини за допомогою Інтернету також примножуються надзвичайно швидко. Високі показники користування Інтернетом викликали зворотну реакцію з боку органів державного контролю. Держави почали все більше обмежувати доступ до Інтернету чи контролювати його використання за допомогою складних технологій, а також, остерігаючись виявів соціальної чи політичної активності, криміналізували певні форми вираження поглядів у Інтернеті.

Унікальні властивості Інтернету, які є його перевагами, такі як швидкість, універсальність та запропонована ним відносна анонімність, одночасно кидають виклики правам людини.

5 липня 2012 року Рада ООН з прав людини ухвалила важливу резолюцію «Про сприяння, захист та здійснення прав людини в Інтернеті». Запропонована Швецією резолюція була широко підтримана міжнародною спільнотою – понад 70 країнами-членами РПЛ та іншими країнами з усіх регіональних груп.

Резолюція постановила: «права, які людина має офлайн, мають однаковою мірою бути захищені онлайн, зокрема, свобода слова, яка застосовується незалежно від кордонів та щодо будь-яких обраних особою ЗМІ, відповідно до статті 19 Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права». Це свідчить про відведення свободі слова

особливої ролі в інформаційному суспільстві та мережі Інтернет, що вкрай необхідно у цифрову еру, де існує два боки медалі: зростання можливостей реалізації свободи вираження поглядів і в той же час зростання можливостей її обмеження [76].

Нові можливості потребують відповідального користування, тому що відкривають нові шляхи для зловживань правами людини: поширення висловлювань, що розпалюють ненависть та ворожнечу, жорстокого поводження з дітьми та підбурювання до тероризму. Виникають нові проблеми регулювання свободи вираження поглядів та інформації у контексті захисту прав людини. Щодо захисту прав людини загальну тенденцію задано принципом: «те, що застосовується офлайн, має однаковою мірою застосовуватися онлайн». При цьому треба пам'ятати про універсальну природу Інтернету та децентралізацію його управління. В результаті найбільшим викликом для свободи вираження поглядів у Інтернеті, як і для прав людини загалом, є дотримання стандартів офлайн із належним врахуванням особливостей середовища онлайн.

Право на свободу вираження поглядів охоплює усі форми вираження: усну та письмову, в тому числі свободу журналістики як у друкованих ЗМІ, так і в онлайн-медіа, а також всі форми мистецтва. Варто згадати, що таке широке трактування міститься у частині 2 статті 19 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, яка, як і стаття 19 Загальної декларації прав людини, закріплює право на свободу вираження поглядів. У контексті ЄКПЛ ми можемо звернутися до масштабної практики Європейського суду з прав людини (надалі – «Суд»). Уже у справі «Хендісайд» Суд чітко дав зрозуміти, що інформація чи ідеї, які «ображають, шокують чи непокоять державу або будь-яку частину населення», перебувають під захистом положень щодо свободи вираження поглядів. Це не означає, що загальноприйняті думки потребують меншого захисту, просто вони менше його потребують [84].

Свобода вираження поглядів набула великого значення в контексті потенціалу Інтернету як інтерактивного та глобального засобу спілкування. У той самий час зобов'язання, які держави взяли на себе щодо захисту прав людини, набули нових вимірів. Хоча ніхто не передбачав при підготовці Конвенції чи інших документів із захисту прав людини, проте формулювання Загальної декларації «за допомогою будь-яких засобів інформації» робить право динамічним: правом, яке не прив'язане до певних технологій, що існували на момент підготовки чи прийняття Декларації. Не має значення, що це формулювання не було уведене до ЄКПЛ, оскільки через відсутність посилання на конкретний засіб масової інформації впливає, що жодна форма ЗМІ не може зостатися поза увагою. Отже, це положення застосовується до будь-якого ЗМІ. Суд регулярно посилається на своє тлумачення статті 10 «у світлі сучасних умов».

Очевидно, що Інтернет значною мірою впливає на сьогоденні «умови» спілкування. Тому справи, які стосуються Інтернету, без сумніву, підпадають під дію статті 10. Зважаючи на природу Інтернету як нового засобу спілкування, який дозволяє обмінюватися інформацією та поглядами на глобальному рівні, виникають специфічні питання, особливо в контексті можливих обмежень права, закріпленого частиною 2 статті 10 ЄКПЛ [1].

Відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини «свобода слова є одним із засадничих положень демократичного суспільства та однією з основних умов його розвитку й самореалізації кожної окремої особи».

Отже, свободу слова чи вираження поглядів, особливо реалізацію свободи вираження поглядів за допомогою нових ЗМІ у нових демократичних країнах, називають «киснем демократії». Якщо свобода вираження поглядів – кисень демократії, тоді Інтернет – це його атмосфера, у якій живуть люди, дихають та реалізують свою свободу слова чи вираження поглядів.

Право людини на свободу вираження поглядів традиційно спрямоване проти органів державної влади чи цензури висловлювань. Однак не менш

важливе значення має горизонтальний вплив права на приватних суб'єктів, таких як власники ЗМІ, посередники, провайдери послуг Інтернету тощо, які також повинні поважати, захищати та забезпечувати свободу вираження поглядів. З цього випливає, що існують позитивні обов'язки держав-членів щодо захисту осіб від обмежень їхньої свободи вираження поглядів із боку приватних осіб та інституцій. З цією метою було розроблено внутрішні статuti журналістів, щоб забезпечити здійснення ними свободи вираження поглядів. Водночас у зв'язку з присутністю економічних інтересів та політичним втручанням проблеми залишаються. Згідно з принципом «те, що застосовується офлайн, має однаковою мірою застосовуватися онлайн» складові елементи права на свободу вираження поглядів повинні застосовуватися і в цифровому середовищі як «цифрові права».

Наприклад, Суд у своїй практиці використовує одні й ті самі принципи до тлумачення статті 10 у справах, пов'язаних як з онлайн, так і з офлайн. Однак це не перешкоджає йому обов'язково враховувати при цьому особливості Інтернету. Тому можна очікувати, що «при застосуванні чинних принципів Суд буде їх відповідним чином модифікувати з метою врахування своєрідної природи Інтернету, особливо з точки зору його здатності розширювати вплив проблемних висловлювань» [101].

Зокрема, фактори впливу, доступності, тривалості та асинхронності інформації в Інтернеті є особливими характеристиками Інтернету, які при розгляді справ бере Суд до уваги. Наприклад, інформація залишається доступною не лише в момент її опублікування, а і в будь-який момент у майбутньому. У справі «Редакція газети «Правое дело» та Штекель проти України» Суд підкреслив відмінність Інтернету від друкованих ЗМІ, вказуючи на здатність Інтернету зберігати та передавати інформацію: «Електронна мережа, яка обслуговує мільярди користувачів у всьому світі, не є і потенційно не буде об'єктом такого ж регулювання та засобів контролю. Ризик завдання шкоди здійсненню та використанню прав людини і свобод, зокрема права на

повагу до приватного життя, який становлять інформація з Інтернету та комунікація в ньому, є безумовно вищим, ніж ризик, який походить від преси. Таким чином, підходи, які регулюють відтворення матеріалу з друківаних засобів масової інформації та Інтернету, можуть відрізнятися. Останній, безперечно, має коригуватися з урахуванням притаманних цій технології рис для того, щоб забезпечити захист зазначених прав і свобод та сприяння їм» [83].

Враховуючи відносно нещодавню появу Інтернету та тривалість судового провадження у Європейському суді з прав людини, Судом було розглянуто лише декілька справ щодо обмежень свободи вираження поглядів онлайн. У інших справах Суд звертав увагу на своєрідну природу Інтернету, в тому числі на його підсилюючий ефект, на який Суд відреагував шляхом встановлення спеціального балансу між свободою слова чи вираження поглядів та повагою до інших прав, таких як права неповнолітніх. Перша скарга щодо права на доступ до Інтернету як елемента свободи вираження поглядів була подана ув'язненим з Литви, який бажав записатися на університетський онлайн-курс. У наступній справі фігурувала Туреччина, яка незаконно заблокувала сайти.

Можна очікувати значне зростання кількості Інтернет-справ після того, як вони пройдуть усі національні інстанції та будуть передані до Суду. Відкритість Інтернету майже повністю позбавляє держави, занепокоєні збереженням свого суверенітету, можливості відслідковувати, який тип контенту, ідей, поглядів чи інформації може ставати доступним чи поширюватися громадянами.

У той самий час на основі Інтернету розвиваються нові технології, які дозволяють державам контролювати Інтернет-трафік у формі з'єднань та контенту. Останнє зумовило зростання популярності інструментів, здатних забезпечити анонімність автора контенту, які знову ж таки багато держав хотіли б заборонити. До згаданих інструментів входять віртуальні приватні мережі (VPNs) та анонімайзери. Це свідчить про те, що Інтернет актуалізує як старі, так

і нові виклики свободі вираження поглядів та праву одержувати та передавати інформацію незалежно від кордонів.

Щодо практики окремих держав уряд Китаю відомий своєю політикою обмеження доступу китайських користувачів до інформації в мережі Інтернет та здійснення цензури певного контенту. Надзвичайно ефективну китайську систему цензури вже охрестили «Золотим щитом», «Віртуальною стіною» або «Great Firewall». Такі країни, як Іран, мають намір забезпечити своїм громадянам доступ лише до внутрішньої мережі Ірану, при цьому блокуючи їх доступ до всесвітньої мережі Інтернет.

Водночас уряди європейських країн також роблять численні запити щодо блокування та фільтрування, про що свідчать дані Звіту прозорості Google щодо вимог про вилучення контенту (Google Transparency Report), який робиться двічі на рік. Крім того, деякі держави також висували пропозиції дозволити Інтернет-користувачам мати лише одну відкриту IP-адресу, щоб спростити процес відслідковування усіх їхніх комунікацій у мережі Інтернет, що неодмінно привело б до обмеження свободи слова чи вираження поглядів.

Одним із важливих структурних елементів права на свободу слова є право анонімність. Анонімне (чи під псевдонімом) вираження поглядів має давні традиції у друкованій пресі, серед авторів книг та критичних доповідей, таких як повідомлення про незаконну діяльність. Таким чином, анонімність у мережі Інтернеті розглядається як частина свободи вираження поглядів. Це було також підтверджено у звіті Спеціального доповідача з питань сприяння і захисту права на свободу поглядів та їх вільне вираження за 2016 рік [90, с.84].

З анонімністю пов'язані певні проблеми, такі як наклеп або онлайнпереслідування, а особливо – анонімна критика дій влади з боку інформаторів про незаконну діяльність, що можуть бути досить дратівливими для органів влади. Дехто намагається боротися з анонімністю шляхом накладення обов'язку реєстрації або використання спеціального програмного забезпечення. Наприклад, в Ірані особи, які користуються Інтернет-кафе,

повинні пройти процедуру реєстрації, а приватні провайдери послуг, таких як сторінки коментарів до газет, також вимагають реєстрації. Соціальні мережі, такі як Facebook, також наполягають на ідентифікації своїх користувачів.

Facebook проводить політику реального імені, що привела до видалення облікового запису уславленого автора роману «Сатанинські вірші» письменника Салмана Рушді за використання літературного псевдоніма, в той час як його справжнє повне ім'я та прізвище – Ахмед Салман Рушді. Тоді Facebook змінив назву його профілю на «Ахмед Рушді». Така політика може мати «охолоджувальний вплив» на свободу вираження поглядів. Через Twitter Салман Рушді благав Facebook повернути йому його ім'я. Уже всього за півтори години він домігся, щоб його прохання задовольнили. Як влучно висловився з цього приводу один із коментаторів, «Щось підказує мені, що це було б неможливим, якби Рушді не мав понад 115 000 читачів» [91].

Існує небезпека, що боротьба з незаконним анонімним мовленням може скомпрометувати право на анонімність в Інтернеті як частину свободи вираження поглядів. Тому будь-які обмеження права повинні враховувати критерії, викладені у статті 10 ЄКПЛ та розкриті у практиці Європейського суду з прав людини.

Наступним структурним елементом права на свободу слова чи вираження поглядів є право на повідомлення про незаконну діяльність.

Загалом практика повідомлення про незаконну діяльність підтримується не однією державою як спосіб виявлення вад у діяльності бізнесу чи органів державної влади і як наслідок є доволі корисною для функціонування демократії, наприклад, через викриття випадків корупції.

У резолюції «Про захист інформаторів» 2010 року Парламентська асамблея визнала їхню роль у боротьбі з корупцією та неефективним управлінням.

Використання свободи вираження поглядів у такий спосіб також може бути спірним, наприклад, коли на кону стоять державні таємниці, як у випадку з

WikiLeaks. Навряд чи існує спосіб повністю запобігти опублікуванню секретної інформації в Інтернеті, тож де саме треба провести межу – лишається питанням відповідальності. Наприклад, публікація в Інтернеті інформації, яка може загрожувати життю дисидентів або дипломатів, може бути визнана непропорційною щодо переслідуваної мети, пов'язаної з виявленням зловживань. Однак незалежна правозахисна організація «Артикль 19» та інші справедливо критикували заходи, вжиті такими компаніями, як PayPal, Amazon і EveryDNS.net, задля припинення діяльності WikiLeaks, оскільки це також є обмеженням свободи вираження поглядів.

Практика Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із повідомленням про незаконну діяльність, таких як «Хайніш проти Німеччини», може бути успішно використана з метою формування відповідних рекомендацій. У будь-якому разі пряма заборона повідомленням про незаконну діяльність стала б непотрібним обмеженням свободи вираження поглядів онлайн. У справі «Гуя проти Молдови» Суд дійшов висновку, що у зв'язку з наявністю гострого суспільного інтересу розкриття конфіденційної інформації державним службовцем, який оголошує про незаконну поведінку чи правопорушення на робочому місці, знаходиться під захистом статті 10.

Існує декілька прав, які тісно пов'язані зі свободою слова у Інтернетмережі : свобода зібрань та об'єднань онлайн, право на (цифрову) освіту та доступ до цифрових знань.

Свобода зібрань та об'єднань онлайн гарантує право зустрічатися у мережі Інтернет як для обміну ідеями чи поглядами, так і для колективного протесту проти будь-чого, що вважається небажаним. Кожен може об'єднуватися з іншими в Інтернеті, тобто відвідувати сайти чи користуватися електронними мережами для зустрічей у законних цілях. Доступ до зібрань чи об'єднань через Інтернет не може бути об'єктом блокування чи фільтрування. Обмеження цього права подібні до тих, що застосовуються до права на свободу слова (частина 2 статті 11 ЄКПЛ) [1].

Взаємозв'язок цього права зі свободою слова полягає у забезпеченні кожного засобами, необхідними для вираження власних поглядів чи колективного пошуку інформації шляхом приєднання до інших в Інтернеті або здійснення спільних дій за допомогою засобів Інтернету. «Арабська весна» стала найяскравішим свідченням важливості цього права. Введені Єгиптом заборони, які унеможливили користування цим правом, повинні розцінюватися як непропорційне втручання з боку держави та можуть вводитися лише на кілька днів [88, с.469].

Водночас були й інші випадки тимчасових відключень та закриття доступу до Інтернету органами державної влади, які намагалися зупинити громадську активність. На практиці ми бачимо, що в більшості випадків при блокуванні певних сайтів або фільтрації певного контенту органи керуються тими самими намірами. Юридично виправданим це може бути лише тоді, коли такі обмеження права відповідають критеріям, визначеним у частині 2 статті 11 ЄКПЛ або у статті 21 МПГПП.

Ненасильницькі зібрання, які блокують вулиці чи вхід до певного магазину на короткий час, визнаються легітимними формами зібрань, так само як сидячі страйки. Застосування технології для ускладнення доступу до певного сайту також використовується як форма протесту.

Так чи інакше, держави зобов'язані захистити своїх громадян від втручання у їхню свободу вираження поглядів із боку третіх осіб й притягати винних до відповідальності, що може викликати необхідність у складному процесі встановлення балансу між різними правами. Гнучкість та еластичність Інтернету несе в собі проблемні питання, які треба вирішувати в ході багатостороннього співробітництва.

Право на освіту теж тісно пов'язане зі свободою вираження поглядів. Цифровий вимір права охоплює право отримувати знання про Інтернет та право використовувати його для освіти. Обізнаність щодо можливостей використання Інтернету («цифрова грамотність») – це передумова здатності здійснювати

свободу вираження поглядів онлайн. Свобода інформації як частина свободи вираження поглядів реалізується через доступ до електронних видань, викладацьких та навчальних платформ.

Третім суміжним правом є право на доступ до знань, яке впливає зі змісту статті 27 ЗДПЛ, що проголошує право кожного «отримувати задоволення від мистецтва, брати участь у науковому прогресі й користуватися його благами». Останнє містить у собі відкритий доступ до таких ініціатив, як цифрові бібліотеки, відкриті курси та журналізм у відкритому доступі. Суміжність цього права полягає у тому, що кожна людина має право на захист моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є, що може розглядатися як захист авторських прав чи прав інтелектуальної власності.

Як і право на освіту, право на доступ до знань може бути передумовою для здійснення свободи вираження поглядів. Встановлення справедливого балансу між правом на доступ до знань та авторським правом – гостра проблема сьогодення. Порушуються конкретні питання щодо доступу до державної інформації, що регулюється у багатьох країнах законами про свободу інформації [88, с. 471-472].

У зв'язку з цим визначення поняття «суспільного інтересу» набуває вирішального значення. Це дуже емоційне питання, що спонукає деяких до найенергійнішої діяльності, пов'язаної зі свободою інформації. Інститут авторського права зазнає значних утисків у цифровому середовищі, оскільки останнє дозволяє користувачам без дозволу завантажувати та скачувати контент, захищений авторським правом.

Незалежна правозахисна організація «Артикль 19» у грудні 2012 року організувала зустріч експертів у Лондоні для обговорення зв'язку між свободою вираження поглядів і правом інтелектуальної власності. На думку цієї організації, ліцензування цифрової інформації як «інтелектуальної власності» є

проблематичним для свободи вираження поглядів у цифровому світі. У зв'язку з цим «Артикль 19» наразі працює над «Принципами свободи вираження поглядів та авторського права у цифрову еру» [75, с. 430].

Авторське право є винятком зі свободи вираження поглядів та інформації; йдеться про захист виключних прав авторів, робота яких повинна винагороджуватися. Заради підтримання цієї системи музична індустрія, зокрема, веде запеклий бій проти того, що вважається сучасними формами піратства. У справі «Ней та Сунде Колмісоппі проти Швеції» (Ней та Сунде Колмісоппі – співзасновники Pirate Bay, одного з найбільших сервісів Інтернету для обміну музикою, фільмами і комп'ютерними іграми) Суд постановив, що кримінальне засудження та ув'язнення заявника були законними. Можливо, вирок і суперечив статті 10 про свободу вираження поглядів, але грубе порушення шведських законів щодо авторського права також мало місце.

Однак правове регулювання залежить від держави. Наприклад, законодавство Нідерландів дозволяє винятки із авторського права за умови скачування контенту приватними особами, тоді як норми французького законодавства (HADOPI) та Закону про цифрову економіку Сполученого Королівства передбачають покарання у разі незаконного скачування у вигляді відключення користувача від мережі Інтернет. Це порушує питання пропорційності призначуваних покарань та веде до серйозної стурбованості щодо свободи вираження поглядів.

Деякі країни інакше підійшли до розв'язання проблеми. Протягом певного часу діяв уведений австрійським урядом загальний податок на жорсткі диски, щоб компенсувати авторам втрати, завдані нелегальним скачуванням; подібну функцію виконують податки на копіювальні апарати, запроваджені ще до появи Інтернету. Європейська комісія також займається розробкою пропозицій щодо модернізації європейської системи захисту авторських прав, які разом із новою директивою допоможуть узгодити суперечливі національні

закони і тим самим забезпечать більш ефективний захист як свободи вираження поглядів, так і прав авторів у творчій цифровій економіці.

Право на доступ до Інтернету може бути виведене з прав, які обговорювалися вище, але його існування все ще ставиться під сумнів деякими державами та частиною зацікавленої спільноти. Доступ до онлайн-інформації та знань є вирішальним для особистого розвитку та розвитку суспільства. Аргументом на користь існування права на доступ до Інтернету є те, що без нього люди не могли б здійснювати інші права повною мірою, зокрема, не лише свободу вираження поглядів, але й право на онлайн-зібрання чи освіту. Саме тому право на доступ до Інтернету є найпершим та найбільш фундаментальним правом у Хартії прав людини та принципів Інтернету.

У 2007 році Комітет міністрів Ради Європи у своїй «Рекомендації щодо підвищення цінності Інтернету як суспільної служби» наголосив, що «доступ до Інтернету, здатність та можливість користуватися ним мають розглядатися як невід'ємні компоненти повноцінного здійснення прав людини та основоположних свобод в інформаційному суспільстві». Незважаючи на це, висувуються також аргументи на користь того, що Інтернет є лише технологією, яка може бути змінена, а тому, як і у випадку з електроенергією, це швидше корисний інструмент здійснення прав, аніж власне об'єкт прав людини.

Деякі також остерігаються розширення обсягу прав людини: проголошення нових прав людини без відповідного ефективного захисту. У зв'язку з цим варто зазначити, що Парламентська асамблея Ради Європи стурбована тим, що «[п] осередники засобів масової інформації на основі ІКТ можуть надмірно обмежувати доступ і поширення інформації з комерційних та інших причин, не інформуючи своїх користувачів та порушуючи права останніх». Часто держави побоюються накладення на них додаткових зобов'язань, і тому більшість із них протистоять визнанню доступу до Інтернету як права людини. Одночасно уряди багатьох країн закріплюють право

на доступ до Інтернету в національному (а іноді навіть конституційному) праві [79, с. 434].

Європейський суд із прав людини також проаналізував питання доступу до Інтернету в справі «Ілдірим проти Туреччини», у якій Суд визнав обмеження доступу до Інтернету порушенням статті 10. Кримінальний суд першої інстанції ухвалив рішення щодо блокування сайту у зв'язку з тим, що його власник був звинувачений у тому, що завдав образи пам'яті Ататюрка. Дирекція турецького телекому звернулася до суду з проханням поширити дію наказу на блокування доступу до Google Sites, де знаходився сайт заявника, з технічних міркувань. У результаті заявник не зміг отримати доступ до власного сайту навіть після того, як кримінальне провадження проти нього було припинено. Суд визнав, що Інтернет став одним з основних засобів здійснення права на свободу вираження поглядів та інформації. Турецьке законодавство не містило ні положень щодо блокування доступу до Інтернету, як було вирішено турецьким судом, ані норм, які б дозволяли блокування цілого домену Інтернету на зразок Google Sites. Крім того, Google Sites не був проінформований про те, що конкретний сайт є об'єктом кримінального провадження, згідно з яким сайт необхідно заблокувати. Тим самим кримінальний суд Туреччини не виконав вимоги Конвенції щодо законодавчого закріплення відповідних обмежень та санкцій і не забезпечив заявника необхідним рівнем захисту, на який він мав право. Останнє означало, що вжиті заходи були свавільними, а отже зумовили порушення статті 10. Зокрема, Суд постановив, що питання доступу до Інтернету гарантуються зобов'язаннями держави за статтею 10 [98, с. 631]..

Всі без винятку права людини – доступ до Інтернету, формування, вираження, отримання та обмін поглядами та інформацією – користуються широкими гарантіями захисту. Однак право на свободу вираження поглядів онлайн обмежене відповідними рамками. У деяких випадках відбувається зловживання такими обмеженнями зі сторони держави задля здійснення

контролю над свободою слова та притиснення прав своїх громадян. Проте деякі обмеження є законними.

На практиці обмеження та втручання у свободу слова пов'язані з цензурою шляхом фільтрації або блокування онлайн-контенту. Глобальність Інтернету, його універсальна доступність та ефект підсилення, який має опублікована онлайн інформація, повинні бути взятими до уваги так само, як його потенціал та технологічні властивості, що розширюють можливості користувачів, у тому числі його орієнтація на кінцевого споживача та децентралізована природа. Втім, правила щодо обмежень лишаються тими самими відповідно до принципу «те, що застосовується офлайн, має однаковою мірою застосовуватися онлайн». У липні 2012 року цей принцип було підтверджено Радою з прав людини у своїй інноваційній Резолюції «Про захист, сприяння та здійснення прав людини в Інтернеті».

Законодавство, яке закріплює обмеження свободи слова, повинне застосовуватися незалежним органом обґрунтовано та у недискримінаційний спосіб, а також повинні існувати відповідні засоби захисту від зловживань при застосуванні такого законодавства.

Справа проти Yahoo!, що розглядалася французьким судом, очевидно продемонструвала цю проблему. Французький портал Yahoo! повинен був дотримуватися норм французького законодавства, яке забороняє пам'ятки нацизму, в той час як головний офіс компанії у США не зв'язаний цими нормами. Конфлікт юрисдикцій, що більш докладно розглядається у шостому розділі, засвідчив, що захист спільних цінностей шляхом обмеження свободи слова ускладнюється в умовах глобалізованих ЗМІ, що мають власні параметри комунікації. Очевидно, глобальна природа Інтернету ускладнює і сам процес застосування обмежень. Завжди існують можливості обійти обмеження, що може призвести до надмірної реакції з боку органів державної влади, прикладом чого може слугувати відключення доступу до Інтернету в Єгипті та Сирії, а також зростання випадків здійснення цензури.

Будь-який захід, який *prima facie* обмежує свободу вираження поглядів, повинен бути обґрунтованим. Такий захід: – повинен бути встановлений законом (законність), – повинен переслідувати одну чи декілька правомірних цілей (правомірність), – повинен бути необхідним у демократичному суспільстві; під необхідністю мається на увазі пропорційність переслідуваній правомірній меті (необхідність). Частина 2 статті 10 ЄКПЛ містить достатньо довгий перелік можливих підстав для обмежень, у тому числі інтереси національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, захисту репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і безсторонності суду. Перераховані підстави відображають інтереси епохи 1950-х років, коли була прийнята Конвенція. Але лише якщо обмеження насправді «встановлені законом» і є «необхідними у демократичному суспільстві» для досягнення цих цілей, Суд вважатиме їх такими, що не порушують гарантії Конвенції.

Європейський суд із прав людини застосовує свою усталену практику і до справ, пов'язаних з Інтернетом.

Тому величезний практичний доробок, накопичений Судом упродовж тривалого часу, застосовується також і до справ, пов'язаних з Інтернетом. Однак Суд все ж враховує природу Інтернету, що є найбільш очевидним, коли він має справу з державними заходами, які обмежують Інтернет.

Згідно з практикою Суду втручання є необхідним у демократичному суспільстві, тільки якщо воно відповідає «нагальній суспільній потребі». Суд вважає, що його роль полягає в аналізі вже вжитих заходів, розглядаючи справу в цілому, а також у «визначенні пропорційності втручання правомірним цілям, що переслідувалися», та встановленні факту того, чи були причини, наведені національними органами для виправдання такого втручання, «відповідними та достатніми» [30, с. 531].

Держави наділені певними межами розсуду при визначені факту наявності нагальної суспільної потреби, адже Суд вважає, що національні органи як ніхто інший можуть оцінити власні соціальні реалії. Однак межі розсуду обмежені, тому що їх застосування відбувається під наглядом Суду. У справі «Олексій Овчинников проти Росії» Суд дійшов висновку, що, незважаючи на те, що певна інформація вже була доступна у мережі Інтернет, обмежувальні заходи, накладені російським судом, повинні бути підтримані заради захисту приватного життя неповнолітнього.

Захист неповнолітніх від потенційно шкідливої для них інформації також став визначальним аргументом для більшості суддів Великої палати, коли вони голосували за рішення у справі «Швейцарський рух раелітів проти Швейцарії». Неурядова правозахисна організація «Артикль 19», виступаючи в якості третьої сторони, відзначила, що межі розсуду держави у справах, пов'язаних із поширенням інформації в Інтернеті, повинні бути вузькими. Видалення посилань, або «лінків», на веб-сторінку без застосування будь-яких заходів до самої сторінки може розглядатися як непропорційне втручання.

Така позиція була підтримана і в окремій думці кількох суддів у справі «Швейцарський рух раелітів проти Швейцарії», у якій стверджувалося: «оскільки Інтернет є переважно публічним форумом, держава має вузькі межі розсуду щодо інформації, розповсюдженої за допомогою цього засобу комунікації», особливо коли йдеться про гіперпосилання на веб-сторінки, що не контролюються сайтом, на якому розміщені такі посилання.

У своїй окремій думці суддя Пінто де Альбукерке серед іншого вказав на принцип «мережевого нейтралітету» та цінності Інтернету як суспільної служби, керуючись якими він дійшов висновку, що користувачі повинні мати максимально можливий доступ до Інтернет-контенту без жодної дискримінації. Більшість суддів прийняли рішення на користь широких меж розсуду, подібно тим, що застосовуються до комерційного та рекламного мовлення [76, с. 429].

Суд також взяв до уваги те, що держави мають вельми широкі межі розсуду при ухваленні законів, які встановлюють покарання за порушення авторського права, оскільки не йшлося про політичні дебати чи висловлення. У справі «Ней та Сунде Колмісоппі проти Швеції» Суд дійшов висновку, що втручання у право на свободу вираження поглядів, засудження заявника та присудження компенсації за завдані збитки у зв'язку зі сприянням порушенню авторського права через підтримання сервера для обміну файлами («The Pirate Bay») було необхідним у демократичному суспільстві.

Варто зазначити, що у справі «Олексій Овчинников проти Росії» одночасна поява в Інтернеті інформації, за розміщення якої звинувачували особу, не відіграла істотної ролі, оскільки у цій справі недоторканність приватного життя і репутації неповнолітнього перебували під захистом, тоді як громадський інтерес був повністю відсутній. Однак допитливість не виправдовує публікацію таких подробиць, як прізвище та ім'я неповнолітнього, які з'явилися у журналістській статті. У цілому Суд дотримується позиції, згідно з якою у політичних дискусіях чи з питань, що становлять суспільний інтерес, обмеження свободи вираження поглядів повинні бути швидше винятком, аніж правилом.

Значення контексту залежно від контексту може відрізнятися й підхід Суду: у справі «Штоль проти Швейцарії» було чітко зазначено: «коли існує загроза свободі преси, органи державної влади мають лише вузькі межі розсуду при встановленні факту існування нагальної суспільної потреби». У справі «Видавництво «Плон» проти Франції» Суд виходив зі своєї стандартної практики: коли справа стосується суспільного інтересу (у наведеному випадку – серйозної хвороби глави держави), французькі органи державної влади мають вузькі межі розсуду, вирішуючи питання «нагальної суспільної потреби».

Виходячи з цього, Суд погодився з початковою реакцією органів державної влади – заборонаю публікації книги під назвою «Великий секрет». Але коли заборона була продовжена, судді у Страсбурзі більше не побачили в

цьому нагальної суспільної потреби і тому розцінили продовження заборони як непропорційне втручання. Той факт, що електронна версія книги була доступна в Інтернеті та стала предметом серйозних обговорень у ЗМІ, щодо чого французькі органи державної влади були вже не в змозі вжити юридичних заходів, означав, що збереження лікарської таємниці більше не могло бути превалюючим аргументом [30, с. 531].

Межі розсуду держави зазвичай залежать від контексту, який може бути по-різному оцінений, що можна прослідкувати у справі «Швейцарський рух раелітів проти Швейцарії». Оскільки користування Інтернетом може спричинити появу нових факторів, Суд повинен брати до уваги контекст та такі, зокрема, фактори, як автори, аудиторія та постраждалі, а також контент і контекст висловленого. Таким чином, саме від контексту залежить, чи публікація в Інтернеті (на відміну від публікації того самого змісту офлайн) вплине на рішення Суду.

Оцінюючи наявність нагальної суспільної потреби, що робить необхідним обмеження певних висловлювань, судді в Страсбурзі продовжують застосовувати різні стандарти «необхідності» для онлайн- і офлайн-справ. Захист прав неповнолітніх чи молоді як вразливих категорій аудиторії набуває особливої актуальності. Тому в цифрову еру свобода вираження поглядів потребує врахування поряд із контентом також нового контексту Інтернетпублікацій.

На підставі вищевикладеного стає зрозумілим, що Інтернет не змінив фундаментально природу свободи вираження поглядів чи меж її захисту. Свобода вираження поглядів є невід'ємним каталізатором для здійснення низки інших прав людини. Втім, оскільки Інтернет посилює порушення прав людини та збільшує їхню потенційну шкоду, законодавство та практика обмежень повинні розвиватися відповідно. Замість того, щоб заново винаходити правомірні обмеження свободи вираження поглядів, достатньо застосувати звичний триступеневий тест до справ, пов'язаних з онлайн.

Звичайно, продовжуватимуть існувати окремі нюанси, але ключовий принцип свідчить: те, що є правомірним офлайн, є правомірним й онлайн, а те, що заборонено офлайн, не підлягає захисту онлайн, при цьому властивості Інтернету з його здатністю до підсилення та глобалізації повинні бути взяті до уваги. Для цього Європейський суд із прав людини у своїй практиці, яка перебуває у прогресивній динаміці, повинен розв'язати два питання: дотримуватися своїх стандартів щодо свободи вираження поглядів, вироблених у ході судової практики, та застосувати їх до Інтернету, беручи до уваги особливі властивості Інтернету, такі як його всеосяжність, асинхронність та підсилювальна природа, особливо враховуючи при цьому його потенціал щодо створення нових можливостей.

Свобода слова також передбачає право поширювати ідеї, які можуть бути неналежними для певних вікових груп. Тому свобода вираження поглядів може стати об'єктом більш жорстких обмежень, коли висловлювання доступні для дітей. Оскільки діти вразливі через свій вік, закон має захищати їхні інтереси. Дві важливі справи, розглянуті Європейським судом із прав людини, заклали основи пошуку справедливого балансу між свободою вираження поглядів та необхідністю захисту інтересів дітей.

У справі «Перрін проти Сполученого Королівства» Суд відмовив у задоволенні скарги власника сайту, який був засуджений за обвинуваченням у непристойній поведінці, аргументуючи своє рішення тим, що власник міг уникнути перегляду неповнолітніми непристойних фотографій, якби розмістив на веб-сторінці попереднього перегляду інформацію про вікові обмеження. Але державам необхідно докладати більше зусиль для захисту дітей.

У справі «К. У. проти Фінляндії» невідомий опублікував персональні данні 12-річного хлопчика на сайті знайомств. Безумовно, це створило для дитини ризик стати об'єктом сексуальних домагань [76, с. 500].

Оскільки у той час фінське законодавство не дозволяло поліції вимагати від провайдера Інтернет-послуг розкрити особу людини, яка опублікувала ці

дані, це призвело до констатації порушення права на повагу до приватного життя К.У. У зв'язку з тим, що анонімність, характерна для спілкування в Інтернеті, ускладнює поліції процес забезпечення прав людини для тих осіб, які постраждали від неповаги до свого приватного життя, держави зобов'язані забезпечити достатню законодавчу базу для зняття завіси анонімності у серйозних справах.

Діти особливо вразливі у соціальних мережах, де вони можуть, не усвідомлюючи цього, спілкуватися з сексуальними маніяками, ділитися персональною інформацією з серйозними негативними наслідками, брати участь у шкідливих формах поведінки чи контактувати з шкідливим контентом. Кіберзалякування (cyber-bullying) та кіберзалицяння (cyber-grooming) – реальні небезпеки сьогодення.

У своїй Рекомендації про захист прав людини у зв'язку з послугами соціальних мереж Рада Європи використовує спеціальні лінгвістичні прийоми для захисту інтересів дітей. Гарантіями можуть бути запобіжні заходи в соціальних мережах, у тому числі фільтрування ключових слів, при цьому гарантії зобов'язані передбачати принаймні ретроспективне регулювання контенту, позначеного як неналежний для юних користувачів. Деякі соціальні мережі покладаються на системи перевірки віку чи заяви самих користувачів щодо їхнього віку, але такі системи (та заяви) є ненадійними.

У всіх спробах уникнути неналежного контенту для дітей провайдером соціальних мереж необхідно остерігатися обмеження свободи вираження поглядів інших осіб, які можуть бути зацікавлені у скандальній інформації.

3.2. Правове регулювання свободи слова у соціальних мережах (на прикладі соціальної мережі Facebook)

Соціальні мережі відіграють важливу роль у створенні та зміцненні цінності Інтернету як форуму для дискусій. Вони уможливають реалізацію прав людини, особливо права на свободу слова та виступають каталізатором демократичної участі громадян у суспільних процесах і, таким чином, – демократії.

Одночасно права людини можуть піддаватися загрозам у соціальних мережах через умови надання послуг, які нехтують правами людини. У Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи про захист прав людини у зв'язку з послугами, які надають соціальні мережі, зазначається, що загрози можуть виникнути: «через відсутність пов'язаних із процесами правових та процедурних гарантій, що може призвести до виключення користувачів; через неналежний захист дітей та молоді від шкідливого контенту або поведінки; через відсутність поваги до прав інших осіб; через те, що посередники в мережі Інтернет нехтують міркуваннями конфіденційності у налаштуваннях за умовчанням; через непрозорість намірів, з якими збираються і оброблюються персональні дані» [98. С.640].

Особливо свобода слова зазнає загрози у зв'язку з умовами надання послуг, відповідно до яких з огляду на економічні міркування забороняється певний контент. Прикладом цього може бути регулювання контенту в соціальній мережі Facebook. Поведінка користувачів і ставлення до розміщеного на сайті Facebook контенту регулюється Принципами діяльності Facebook [103], Положенням про права та обов'язки в соціальній мережі та Стандартами громади Facebook [104].

У Принципах діяльності Facebook не згадується про захист гідності чи прав людини, немає посилань на будь-який кодифікований документ із прав людини, при цьому вони встановлюють «свободу ділитися та спілкуватися»:

«люди повинні вільно ділитися будь-якою інформацією на власний розсуд, у будь-якому середовищі та у будь-якому форматі». Саме зобов'язання надавати користувачам можливість ділитися «будь-якою інформацією на власний розсуд» суттєво обмежене.

Будь-яка особа, яка користується Facebook чи має доступ до нього, тим самим «погоджується» з Положенням про права та обов'язки, яке містить заборону переслідувати інших користувачів (3.6), використовувати Facebook для дискримінації (3.10) або вчинення «будь-яких дій на Facebook, які зазіхають чи порушують права інших осіб, або будь-яким іншим чином порушують закон» (5.1). Особи, засуджені за сексуальні злочини, не мають права користуватись Facebook (4.6). Користувач, який порушує «букву або дух цього Положення або іншим чином створює ризик або можливі негативні правові наслідки» може бути покараний припиненням «доступу до всіх або частини сервісів Facebook» (15). Facebook також зобов'язує користувачів «дотримуватися всіх чинних законів, користуючись Facebook чи маючи доступ до нього» (19.11), але він не посилається на права людини.

У Стандартах громади Facebook записано, що сайт соціальної мережі бере на себе зобов'язання видаляти і можливо передавати до правоохоронних органів публікації, які вважатимуться «прямою загрозою громадській безпеці ... Організаціям, які у минулому займались терористичною або насильницькою злочинною діяльністю, заборонено перебувати на нашому сайті». Будь-яке сприяння або заохочення до самоскалічення, нездорового харчування чи вживання тяжких наркотиків також належить видаленню.

Соціальна мережа не «дозволяє висловлювань, які розпалюють ненависть чи ворожнечу», але відмежовує їх від «гумористичних висловлювань». Відповідно до законодавства проти дискримінації «нападки на інших осіб на підставі їхньої расової, етнічної, релігійної належності, статі, сексуальної орієнтації, інвалідності або стану здоров'я» також забороняються. Грубий

контент не заборонений як такий, але збалансований відносно «потреб різноманітних громад» [103].

Facebook також має «жорстку політику щодо поширення порнографічного контенту та будь-якого відверто сексуального контенту за участі малолітніх. Ми також накладаємо обмеження на зображення оголеного тіла».

Маючи доволі розпливчаті посилання на «потреби» громади та на «обмеження», які можуть бути введені, Стандарти громади здебільшого відповідають нормам свободи вираження поглядів, зокрема щодо заборони висловлювань, які розпалюють ненависть чи ворожнечу та сексуальної експлуатації дітей. Але Facebook можна звинуватити в тому, що мережа не надає цілісної картини. До умов надання послуг не входять усіх правила, які регулюють процедуру публікацій. У 2012 році до мережі випадково потрапили «Стандарти Facebook щодо зловживання 6.2: Керівництво з експлуатації для операторів» – документ, яким керуються співробітники Facebook, приймаючи рішення про публікації, що їх користувачі позначили як невідповідні. Цей документ дозволяє глибше оцінити процес обмеження контенту на Facebook. Коли користувачі скаржаться на фотографії, відео та пости, зовнішні команди модераторів, проглядаючи заявлені матеріали та керуючись Стандартами щодо зловживання, можуть підтвердити їхню невідповідність і видалити контент або не підтвердити її та залишити контент, або ж передати питання на розсуд працівника Facebook на більш високому рівні.

Стандарти, наприклад, не дозволяють публікувати фотографії з «сексуальними діями [...] включно з мультиплікацією/мистецтвом». Користувачам також не дозволено «письмово змальовувати сексуальні дії, окрім випадків, коли це спроба пожартувати або образити». Фотографії, які зображують вживання марихуани, дозволені, «крім випадків, коли із контексту очевидно, що той, хто опублікував постер, продає, купує чи вирощує її». Facebook також забороняє «образи або будь-які расистські коментарі», символи ненависті та «висловлювання підтримки організацій і людей, які відомі у першу

чергу насильством». Але у Керівництві зазначено, що «гумор переважає над висловлюваннями, які розпалюють ненависть чи ворожнечу, за винятком ситуацій, коли наявна лайка або жарт не очевидні».

Більшість заборон, які містяться у стандартах, суперечать стандартам прав людини, якщо застосовувати їх у публічній сфері.

По-перше, виглядає свавіллям, коли Facebook виокремлює певний контент, який вважається недозволенним, не зважаючи на права людини.

По-друге, застосування Стандартів щодо зловживання (які офіційно не оприлюднені) є проблематичним, оскільки користувачі не знають, за яким стандартами оцінюються їхні публікації. Щоправда, деякі Стандарти щодо зловживання, особливо ті, що стосуються «мови ненависті», відповідають основним зобов'язанням щодо прав людини. Але більшість із них виходять далеко за межі того, що ЄСПЛ міг би розцінити як висловлювання, що не підпадають під гарантії захисту [103].

У контексті міжнародних норм щодо свободи вираження поглядів розділ Стандартів щодо зловживання під назвою «Блокування IP-адрес та дотримання міжнародних стандартів» є особливо цікавим. Увесь знайдений контент має «рухатися знизу-догори», тобто спрямовуватися на розгляд контролера контенту Facebook вищого рангу. До контенту, який Facebook «передає знизудогори», входять зображення сексуальної експлуатації дітей, погрози насильства у школах, некрофілії та зоофілії, реальних погроз та свідчень проти громадських діячів (за певних обставин), вказівки на колишні/майбутні злочини та організовані злочини; будь-які свідчення про терористичну діяльність та публікації, що містять докази браконьєрства щодо різновидів тварин, які знаходяться під загрозою зникнення.

Частково ці обмеження зумовлені вимогами міжнародного права (заборона сексуальної експлуатації дітей) та частково відображають норми національного кримінального законодавства. Однак треба мати на увазі, що обговорення та розміщення інформації щодо деяких злочинів (наприклад

браконьєрства), не було б розумним (оскільки могло б стати доказом злочину перед правоохоронними органами), але не є злочином саме по собі.

Оскільки роль Facebook як міжнародного форуму для накопичення та висловлення ідей зростає, Стандарти щодо зловживання є фактично чинним законом у сфері свободи вираження поглядів у рамках важливого міжнародного форуму.

Залишати створення стандартів щодо свободи вираження поглядів приватній компанії, яка з самого початку не зацікавлена у забезпеченні цієї свободи, виглядає дещо проблематичним. Документ такого рівня, та й насправді будь-який стандарт, розроблений соціальними мережами, має бути більш ретельно перевірений на відповідність міжнародним нормам щодо свободи слова.

Варіантом вирішення цієї дилеми могла б стати більш активна взаємодія Facebook із громадою користувачів шляхом оприлюднення авторизованої версії стандартів перегляду матеріалів, роз'яснення процесу модерування та активного обговорення користувачами міжнародних стандартів щодо свободи вираження поглядів. Такий підхід повністю відповідав би пропозиціям Ради Європи, викладеним у Рекомендаціях про провайдерів соціальних мереж.

Цілком можливо, що провайдери соціальних мереж бажатимуть уникнути можливості звернення користувачів до суду та визнання судами деяких соціальних мереж як квазіпублічних середовищ, що призведе до позбавлення останніх певного імунітету від скарг про порушення прав людини, який традиційно надають приватним суб'єктам з огляду на умови надання ними послуг. Тому вони мусять долучити до своїх умов надання послуг стандарти прав людини та передбачити потужний захист права на вільне вираження поглядів, винятки з якого допускаються лише у тому випадку, якщо вони відповідають практиці Європейського суду з прав людини. Тенденція до «деприватизації» приватних сфер Інтернету з метою підвищення суспільної цінності Інтернету та забезпечення вищого рівня захисту прав людини

заслуговує на детальне дослідження правознавцями у галузі захисту прав людини.

Висновки до третього розділу

Інтернет суттєво впливає на всі сфери людської діяльності та примножує можливості для спілкування: наразі більше учасників можуть користуватися більшою кількістю засобів масової комунікації для відправлення більшої кількості повідомлень із більшою швидкістю та все більшої кількості людей. Унікальні властивості Інтернету, які є його перевагами, такі як швидкість, універсальність та запропонована ним відносна анонімність, одночасно кидають виклики правам людини. Існує декілька прав, які тісно пов'язані зі свободою слова у Інтернет-мережі : свобода зібрань та об'єднань онлайн, право на (цифрову) освіту та доступ до цифрових знань.

На практиці обмеження та втручання у свободу слова пов'язані з цензурою шляхом фільтрації або блокування онлайн-контенту. Глобальність Інтернету, його універсальна доступність та ефект підсилення, який має опублікована онлайн інформація, повинні бути взятими до уваги так само, як його потенціал та технологічні властивості, що розширюють можливості користувачів, у тому числі його орієнтація на кінцевого споживача та децентралізована природа. Втім, правила щодо обмежень лишаються тими самими відповідно до принципу «те, що застосовується офлайн, має однаковою мірою застосовуватися онлайн».

Європейський суд із прав людини застосовує свою усталену практику і до справ, пов'язаних з Інтернетом. Тому величезний практичний доробок, накопичений Судом упродовж тривалого часу, застосовується також і до справ, пов'язаних з Інтернетом.

Соціальні мережі відіграють важливу роль у створенні та зміцненні цінності Інтернету як форуму для дискусій. Вони уможливають реалізацію прав людини, особливо права на свободу слова та виступають каталізатором демократичної участі громадян у суспільних процесах і, таким чином, – демократії.

ВИСНОВКИ

Тривала еволюція ідей про право на свободу думки і слова, свободу вираження поглядів привела до визнання більшістю демократичних держав світу соціальної і політичної значущості вільнодумства і закріпленню цього права в конституціях цих країн.

Право на свободу думки і слова відноситься до категорії особистих прав, але є і такі держави, в яких свобода думки і слова, свобода вираження думок надається виключно громадянам цієї держави (Болгарія, Бельгія). У деяких країнах, незважаючи на демократичний характер конституцій, обмежуються права і свободи людини і громадянина, зокрема, право на свободу слова.

Закріплення права кожного на свободу думки і слова в Конституції України 1996 року підтверджує приналежність нашої держави до правового демократичного шляху розвитку. Дане право в Україні давно було визнано конституційно-правовою доктриною, але в різні історичні епохи не отримувало прямого закріплення в нормах законодавчих актів. Однак, в даний час право людини і громадянина на свободу думки і слова набуло в Українській державі державно-правове визнання і гарантування.

Сутністю права на свободу думки і слова є свобода людини, яка також є принципом реалізації даного права. Завдяки праву на свободу вираження поглядів у людини з'являється можливість безперешкодно висловлювати свої думки, вільно передавати їх іншим людям, брати участь в політичному житті країни, в управлінні справами держави, реалізовувати свої творчі здібності.

Право на свободу думки і слова - це невід'ємне право кожного, що належить людині від народження, що забезпечується підвищеною правовою охороною, що дозволяє людині самореалізуватися та відображає прогресивні тенденції розвитку правової держави і є принципом побудови взаємин людини з державою.

Завдяки безперешкодній реалізації права на свободу слова можливий ефективний захист всіх інших прав людини і громадянина.

Свобода слова, поширення та вираження поглядів є інструментом прямої участі в суспільному житті, в управлінні державою. Свобода слова здійснюється усно, письмово, будь-якими не забороненими законом способами без будь-якого втручання з боку органів державної влади. Будь-яке втручання з боку державних органів при здійсненні свободи слова тягне за собою її порушення, якщо тільки воно не підпадає під обмеження, передбачені Конституцією України для цього права.

Право на свободу слова в Україні закріплюється і здійснюється з урахуванням вимог основоположних міжнародних договорів, обов'язковість яких визнана українською державою (Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 р. та ін).

В Україні з'являється необхідність правового регулювання у сфері здійснення свободи слова в Інтернеті. Виникає необхідність розробки і прийняття національного законодавства, який би регулював діяльність електронних засобів масової інформації, упорядковував би відносини у сфері розміщення інформації в українському сегменті мережі Інтернет і залишав би

можливості для саморегулювання даної системи. Необхідність прийняття даного закону викликана часом, так як поступово Інтернет стає одним із провідних засобом масової інформації.

Для ефективної реалізації права на свободу думки необхідне створення в Україні таких умов, які сприяють втіленню в життя даного права. У цьому полягає принцип гарантованості прав і свобод. Суб'єктом гарантій прав і свобод людини і громадянина, в першу чергу, виступає держава.

Гарантії реалізації права на свободу думки і слова поділяються на міжнародні та внутрішньодержавні. До внутрішньодержавних гарантій відноситься система соціально-економічних, політичних, юридичних, організаційних, ідеологічних засобів, що діють в Українській державі, спрямованих на забезпечення та ефективну реалізацію права на свободу думки і слова. До міжнародних гарантій належить закріплення даного права в основоположних документах з прав людини.

Юридичні гарантії відносяться до спеціальних гарантій права на свободу думки і слова. Вони забезпечують безпосередню правомірну реалізацію даного права.

Конституційні гарантії прав і свобод є різновидом юридичних гарантій і як найбільш суттєві закріплені в Конституції України. Вони мають загальний характер і отримують конкретизацію в нормах поточного законодавства.

У конструкції гарантій права на свободу думки і слова в Україні необхідно виділити умови, що забезпечують фактичну можливість здійснення права в повному обсязі. До таких умов відноситься побудова демократичної, правової держави.

Особливе місце займає захист права на свободу слова державою. Захист права на свободу слова – діяльність компетентних органів, що здійснюється на підставі та в установленому законом порядку в зв'язку з посяганням, яке може спричинити або вже призвело до порушення даного права. Захист повинен бути

спрямований на відновлення права на свободу слова, усунення негативних наслідків і їх подальше запобігання і попередження.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
4. Про інформацію: Закон України // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
5. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 листопада 1992 р. № 2782-XII // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>
6. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003 р. 1296-IV // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-

III // [Електронний ресурс] – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

8. Цивільно-процесуальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р.

№ 2341-III // [Електронний ресурс] – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>

9. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а

також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму

Верховного суду України від 27 лютого 2009 року // [Електронний ресурс] –

Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

10. Інформаційне законодавство: збірник законодавчих актів у 6 томах / за заг.

ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чижа. – Т. 1. Інформаційне законодавство

України. – К. : Юридична думка, 2016. – 416 с.

11. Інформаційне законодавство: збірник законодавчих актів у 6 томах / за заг.

ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чижа. – Т. 2. Інформаційне законодавство країн

СНД та Балтії (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан,

Киргизія). – К. : Юридична думка, 2016. – 424 с.

12. Інформаційне законодавство: збірник законодавчих актів у 6 томах / за заг.

ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чижа. – Т. 4. Інформаційне законодавство країн

Європи і Азії – К. : Юридична думка, 2016. – 384 с.

13. Інформаційне законодавство: збірник законодавчих актів у 6 томах / за заг.

ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чижа. – Т. 5. Міжнародно-правові акти в

інформаційній сфері. – К. : Юридична думка, 2016. – 328 с.

14. Інформаційне законодавство: збірник законодавчих актів у 6 томах / за заг.

ред. Ю. С. Шемшученка, І. С. Чижа. – Т. 6. Міжнародні угоди України в

інформаційній сфері. – К. : Юридична думка, 2016. – 160 с.

15. Абдулаєва Г. Свобода останнього слова // День : щоденна українська газета.

– Київ, 2015. – 10-11 липня (№ 120/121). – С. 11.

16. Баран А.В. Роль ЗМІ у формуванні національного інформаційно-правового

простору / А.В. Баран // Збірник матеріалів круглого столу «Філософсько-

правова концепція правового простору». – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2016. – С.150-153.

17.Барабаш Ю.Г. Демократія як конституційна ідеологія: український варіант. Демократичні засади організації і функціонування вищих органів державної влади України : монографія / Ю.Г. Барабаш / – Харків. Право, 2013. – 412 с.

18.Бойко М. Сучасні тенденції формування суспільної моралі в Україні / М. Бойко / [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.moral.gov.ua/press/7/>.

19.Бухтатий О.Є. Захист суспільної моралі та свобода слова в Україні: утилітаристський підхід // О.Є. Бухтатий / Філософські та методологічні проблеми права, 2014. – №1. – С. 78-100

20.Британский судья приговорил прессу. Закон о СМИ расколол

Великобританию // Коммерсантъ. – 2012. – № 228/П (5013). – 3 дек.

21.Ван Дейк. Доповідь Комітету міністрів / Ван Дейк, Ван Хооф Клівер // Теория и практика Европейской Конвенции о правах человека. – М., 1990. – С. 52-56.

22.Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. академіка Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юридична думка, 2007. – 992 с.

23.Відкрите звернення Національної комісії щодо розповсюдження книги А. Гітлера «Майн Кампф» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.moral.gov.ua/news/148/>.

24.Головко І.В. Політичне маніпулювання vs свобода слова: особливості прояву у демократичних суспільствах / Головко І.В. // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Харків. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2016. – Вип. 1 (11). – С. 18-29.

25. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн. – К.: Фенікс, 2016. – 418 с.
26. Гуцало Л. Українець, або «чудацькі» уроки М. Драгоманова // Говорить і показує Україна / Л. Гуцало – 2008. – 9 квітня. – С.2-3.
27. Гришук О. В. Право на свободу вираження поглядів: проблеми обмеження / О. В. Гришук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 7. – 164 с.
28. Гришук О. В. Поняття і зміст моральної шкоди // Митна справа : Науковоаналітичний ж-л з питань митної справи та зовнішньоекономічної діяльності / ОНЮА; ТОВ «Митна газета». – Львів, 2012. – № 1. – С.79-87.
29. Єфремов С.О. Історія українського письменства / С.О. Єфремов. – К.: «Феміна», 2017. – 538 с.
30. Жуковська О. Л. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За ред. О. Л. Жуковської – К.: ВПОЛ, 2014. – 531 с.
31. Зайцев Ю. Утаємничення інформації – табу для журналіста? (Європейський аспект) / Ю. Зайцев // Законодавчий бюлетень. – 2011. – № 2. – С. 12.
32. Історія української конституції / Українська правнича фундація. – К.: Право, 1997 – 250 с.
33. Кін Дж. Мас-медіа і демократія / Дж. Кін ; [пер. з англ. О. Гриценко]. – К.: К.І.С., 2009. – 134 с.
34. Клименко О. На користь свободи волає право України. // Право України. — 2007. — № 8. — С. 78 — 80.
35. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні / А.М. Колодій, - А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
36. Конах В. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та регулювання / В. Конах // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2 (27). – С. 97–104.

37. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / За заг. ред. В.О. Ріяки. — К.: Юрінком Інтер, 2016. — 544 с.
38. Конституція Канади // Конституції зарубіжних країн: Навчальний посібник / За заг. ред. В. О. Серьогіна. — Харків: Вид-во «ФІНН», 2009. — 664 с.
39. Куле К. СМИ в Древней Греции: сочинения, речи, разыскания, путешествия ... / К. Куле ; [пер. с фр. С. Кулланды]. — М. : Новое литератур. обозрение, 2014. — 256 с.
40. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик / Київ: Критика. 2010. — 177 с.
41. Кравчук М.В. Природа рішень Європейського суду з прав людини / М. В. Кравчук, Т. І. Тиханський // «Проблеми гармонізації національного і міжнародного законодавства: досягнення і перспективи»: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції «Актуальна юриспруденція» www.legalactivity.com.ua/, м. Київ, 19 травня 2015 року. Тези наукових доповідей. — Київ, 2015. — С. 23-29.
42. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. Вищ. навч. закл. / М.В. Кравчук. — Вид. 3-є, переробл. й доповн. — Тернопіль.: ТНЕУ, 2016. — 524 с.
43. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. — 3-є вид., змін. й доп. / М.В. Кравчук (авт.упоряд.) — Тернопіль: Екон. Думка, 2016. — 420 с.
44. Левченко К.Б. Людина. Свобода. Демократія. Наукове видання / К.Б. Левченко. — К.: «Юрисконсульт», 2006. — 621 с.
45. Лутковська В. Право на свободу вираження поглядів у рішеннях Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / В. Лутковська. — Режим доступу: <http://law.lviv.ua/?w=r&i=&d=395>. — Назва з екрана.
46. Медіаосвіта та медіаграмотність : [підруч.] / ред.-упоряд. В. Ф. Іванов, О. В. Волошенюк ; за наук. ред. В. В. Різуна. — К. : Центр вільної преси, 2014. — 352 с.

47. Основные международные нормы, относящиеся к свободе выражения мнений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.medialaw.ru/articles/1999-45.html>. – Назва з екрана.
48. Орлов В.І. Інформація та інформатизація: Нормативно-правове забезпечення: Науково-практичний посібник. – 2-е видання доповнене й перероблене. / В.І. Орлов. – Х.: Національний університет внутрішніх справ, 2016. – 724 с.
49. Настечко К.О. Право на свободу думки і слова в контексті Євроінтеграції України / Європейські студії та право / К.О. Настечко. – 2011. – 11 с.
50. Павликівський В.І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні : монографія / В.І. Павликівський. – Харків : Панов, 2016. – 486 с.
51. Пазенок А.С. Права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. / А.С. Пазенок. – К.: Академвидав, 2010. – 176 с.
52. Пікерт В. Європейські стандарти щодо свободи висловлювань (Ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод) стосовно законодавства про захист честі й гідності і практика їх застосування / В. Пікерт / Свобода висловлювання і приватність. – 2001. – С. 21–22.
53. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні: Монографія / За ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. — К.: ТОВ Юридична думка, 2007. — 424 с.
54. Прудник М. Свобода преси як вияв політичного розвитку / М. Прудник / Віче. – 2008. – № 1. – С. 54–55.
55. Рабинович П.М. Права людини і громадянина / П.М. Рабинович. – Навчальний посібник. – К.: Атака, 2004. – 464 с.
56. Рабінович П. М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект) / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1996. — № 6. — С. 8-10.

- 57.Радіопрограму, в якій образили українок, закрили [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/103918>.
- 58.Радчук В.Д. Про культуру і свободу слова та думки українського народу // Прикарпатський вісник НТШ : науковий журнал / Івано-Франківський осередок Наук. т-ва ім. Шевченка ; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника ; ІваноФранківський нац. техн. ун-т нафти і газу ; ред. С.І. Хороб та ін. – ІваноФранківськ, 2017. – № 3 (39). – С. 347-354.
- 59.Речицкий В.В. Політичний предмет конституції / В.В. Речицкий / – Київ: Дух і літера. 2016. – С. 349-350.
- 60.Речицький В.В. Символічна реальність і право / В.В. Речицкий /. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2007. –307 с.
- 61.Сікалов В. Свобода слова: кіт на повідку / В.Сікалов / [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua>].
- 62.Скрипнюк О.В. Свобода думки і слова: конституційно – правові гарантії в Україні / О. В.Скрипнюк. – Юридична Україна. -№ 3. – 2015. С. 28-32.
- 63.Слинько Т.Н. Свобода слова в условиях народовластия. Конституционно-правовые основы народовластия в России и в Украине : сб. науч. трудов / Т.Н. Слинько, А.Г. Кушниренко/ – Харьков: Право. 2015. – 296 с.
- 64.Слинько Т.Н. Свобода слова как элемент конституционализма (постсоветские реалии). Очерки идеологии постсоветско- го конституционализма : сб. науч. трудов / – Т.Н. Слинько, А.Г. Кушниренко / – Харьков: Право. 2016. – 240 с.
- 65.Слінько Т.М. Конституційно-правові засади відкритості діяльності органів публічної влади. // Науковий вісник Херсонського державного університету. : зб. наук. праць / Т.М. Слінько / – Херсон: Серія: Юридичні науки, випуск 4, том 1. – Гельветика. 2017. – 153 с.

66. Соціологічні дослідження — Центр Разумкова [Електронний ресурс] / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. — Режим доступу : (20.02.2017).
67. Тітко Е. В. Стандарти та розуміння права на свободу вираження поглядів на теренах України / Е. В. Тітко // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 14. — С. 393–397.
68. Тихонова Є. А. Парламентарна республіка як можлива і доцільна форма української державності // Проблеми державно-правової реформи в Україні / Є. А. Тихонова. — К.: Ін-т закон-ва Верховної Ради України, 1997. — Вип. 3. — 348 с.
69. Тунян Н. Т. Конституційне право громадян України на інформацію: сучасний стан та проблеми реалізації : [електронний ресурс] / Н. Т. Тунян. — Режим доступу : <http://intkonf.org>.]
70. Чудновський О. В. Правові засади забезпечення свободи слова в Україні / О. В. Чудновський / Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. — Дніпро, 2016. — № 2 (81). — С. 102108.
71. Фільми «Хостел-2» та «Пиля-6» стали предметом розгляду на засіданні Урядового комітету з питань гуманітарної та соціальної політики. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.moral.gov.ua/press/52/>.
72. Шевчук С. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського право розуміння / С. Шевчук / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416>. — Назва з екрана.
73. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. — К.: Реферат, 2017. — 848 с.

- 74.Щодо контролю друкованої продукції для школярів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.moral.gov.ua/announcements/76/>.
- 75.Anderson D. A. Freedom of the Press // Texas Law Rev. – 2002. – № 80. – P. 429-446.
- 76.Barendt E. Freedom of Speech. – Oxford: Oxford Univ. Press, 2005. – 510 p.
- 77.Barthold v Germany (1985) (App no 8734/79) ECHR 25 March 1985 [Electronic resource]. – Mode of access: [http:// www.echr.coe.int](http://www.echr.coe.int). – Title from the screen.
- 78.Branzburg v. Hayes 408 US 665 (1972). [Electronic resource]. – Mode of access: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/665/case.html>
- 79.Communication Act 2003 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2003/21/contents>
- 80.Dalban v. Romania, Judgment 28.09.2009. Series A. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.legal-tools.org/doc/9e34f4/pdf/>
- 81.De Haes and Gijssels v. Belgium, Judgment 24.02.2017. Series A. [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.hrcr.org/safrica/expression/dehaes_belgium.html
- 82.Goodwin v. the UK, Judgment 27.03.1996. Reports of Judgments and Decisions 1996-II. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.5rb.com/case/goodwin-v-united-kingdom/>
- 83.Gropper Radio AG and Others v. Switzerland (App no 10890/84) ECHR 28 March 1990; Autronic AG v. Switzerland (App no 12726/87) ECHR, 22 May 1990 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.echr.coe.int>. – Title from the screen.
- 84.Handyside v The United Kingdom (App no 5493/72) ECHR 7 December 1976 [Electronic resource]. – Mode of access: [http:// www.echr.coe.int](http://www.echr.coe.int). – Title from the screen.

- 85.Hutchinson M. R. The Margin of Appreciation Doctrine in the European Court of Human Rights; *International and Comparative Law Quarterly* / M. R. Hutchinson. – 1999. – 343 p.
- 86.Jersild v. Denmark (App no 15890/89) ECHR 23 September 1994 (§ 31); Janowski v. Poland (App no 25716/94) ECHR 21 January 1999 (§ 30) ; Nilsen and Johnsen v. Norway (App no 23118/93) ECHR 26 November 1999 (§ 43); Fuentes Bobo v. Spain (App no 39293/98) ECHR 29 February 2000 (§ 43) [Electronic resource]. – Mode of access: [http:// www.echr.coe. int](http://www.echr.coe.int). – Title from the screen.
- 87.Lichtenberg L. Foundations and Limits of Freedom of the Press / Democracy and the Mass Media: A Collection of Essays / Edited by: Judith Lichtenberg. – Cambridge: CUP, 1994. – 424 p.
- 88.Kettemann M.C. (2012), «Das Internet als internationales Schutzgut: Entwicklungsperspektiven des Internetvölkerrechts anlässlich des Arabischen Frühlings», *Heidelberg Journal of International Law* 72, pp. 469-482.
- 89.Lingens v. Austria, Judgment 8.07.1986. Series A. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/lingens-vaustria/>
- 90.Macdonald St. J. The margin of appreciation in the jurisprudence of the ECHR, in *International Law at the time of its codification, Essays in honour of Roberto Ago / St. J. Macdonald*. – Milan : Giuffre, 1987. – 208 p.
- 91.Macovei M. Freedom of Expression / M. Macovei // A guide to the implementation of Article 10 of the European Convention on Human Rights. – 2nd edition. – 2004. – Human Rights Handbook. – № 2. – 66 p.
- 92.McHarg A. Reconciling Human Rights and the Public Interest: Conceptual Problems and Doctrinal Uncertainty in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights / A. McHarg // *Modern Law Review*. – 1999. – Vol. 62, № 5. – P. 685–695.
- 93.Nilsen and Johnsen v. Norway (App no 23118/93) ECHR 26 November 1999 [Electronic resource]. – Mode of access: [http:// www.echr.coe.int](http://www.echr.coe.int). – Title from the screen.

94. Oberschlick v. Austria (2), Judgment 01.07.2015. Reports of Judgments and Decisions 1997-IV. [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.juridice.ro/wpcontent/uploads/2016/07/prager_and_oberchlick_v_austria.pdf
95. Pell v. Procunier 417 US 817 (1974). [Electronic resource]. – Mode of access: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/417/817/case.html>
96. Prager and Oberschlick v. Austria, Judgment 26.04.2005. Series A. [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.hrcr.org/safrica/expression/dehaes_belgium.html
97. Royal Commission on the Press. Final Report 1974-1977. – GB: HMSO, 1977. Cmnd 6810.
98. Stewart P. Or of the Press // Hating Law Journal. – 1975. – № 26. – P. 630643.
99. The Sunday Times v. United Kingdom (1) (App no 6538/74) ECHR 26 April 1979 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.echr.coe.int>. – Title from the screen.
100. The Sunday Times v. United Kingdom (2) (App no 13166/87) ECHR 26 November 1991 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.echr.coe.int>. – Title from the screen.
101. Thorger Thorgeirson v. Iceland (App no 13778/88) ECHR 25 June 1992 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.echr.coe.int>. – Title from the screen.
102. Worm v. Austria (App no 22714/93) ECHR 29 August 1997 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.echr.coe.int>. – Title from the screen.
103. Facebook, Principles [Electronic resource]. – Mode of access: www.facebook.com/principles.
104. Facebook, Community Standards [Electronic resource]. – Mode of access: www.facebook.com/communitystandards.